

Izvorni znanstveni rad

UDK: 94(497.5)''1943''

Primljeno: 10.12.2014.

VELIKA ŽUPA DUBRAVA OD KAPITULACIJE ITALIJE DO KRAJA 1943. GODINE

FRANKO MIROŠEVIĆ

SAŽETAK: Središnja tema ovog članka predstavlja prikaz prilika u Velikoj župi Dubrava nakon kapitulacije Italije, kao i razvoj tih prilika u okviru njemačke vojne okupatorske vlasti koja zamjenjuje prijašnju talijansku okupatorsku vlast. Na temelju izvorne građe analiziraju se odnosi između njemačke vojne komande, četnika, domobrana i administrativno-upravne vlasti Velike župe s jedne strane, i partizana s druge. Dužna pozornost poklonjena je razoružanju talijanskih oružanih snaga, kao i otporu koji su dijelovi talijanske vojske pružili razoružanju. Ne zanemaruju se ni prilike u četničkom pokretu, kao ni uvjeti njegove kolaboracije s Nijemcima.

Ključne riječi: NDH, Velika župa Dubrava, oružnici, domobrani, četnici, partizani, Talijani, Nijemci, 10. hercegovačka brigada

Keywords: Independent State of Croatia (NDH), Velika župa Dubrava, *oružnici*, *domobrani*, Chetniks, partisans, Italians, Germans, 10th Herzegovinian Brigade

Uvod

Događaji koji su se zbili u Italiji ljeta 1943. iz temelja su promijenili prilike u Velikoj župi Dubrava. Pobjedama angloameričke vojske na kopnu u južnoj Italiji, nakon osvajanja Sicilije, Italija je bila pred slomom. Zračni napadi angloameričkog zrakoplovstva na talijanske gradove i industrijska postrojenja uvelike su ubrzali slom talijanskih oružanih snaga, koji će se dogoditi početkom rujna

Franko Mirošević, povjesničar u mirovini. Adresa: Papova 10, 10 000 Zagreb. E-mail: frankomirosevic@net.hr

1943. godine. Slom Italije u Velikoj župi Dubrava nazirao se mnogo prije njezina stvarnog sloma. Već sredinom 1943, u vrijeme operacija protiv partizana *Weiss* i *Schwarz*, njemačke vojne snage postupno preuzimaju zapovjedništvo na prostoru Velike župe Dubrava, koji je dotad bio u talijanskoj sferi utjecaja. Uvidjevši svoju inferiornost spram njemačke vojne sile, talijanski zapovjednici prešutno ali nevoljko prepuštaju dominaciju njemačkoj vojnoj sili. Ubrzo zatim, u kolovozu 1943, počinje neprimjetno prebacivanje talijanskih oružanih snaga iz unutrašnjosti prema obali. Veći broj teretnih i putničkih brodova uključuje se u promet kojim se evakuiraju naoružanje i vojska. Postojeće oružane snage objedinjuju se u većim i jačim garnizonima.

U izvješću Oružničkog krilnog zapovjedništva Dubrovnik (OKZD) 18. kolovoza 1943. Velikoj župi Dubrava (VŽD) o dolasku i odlasku brodova piše da je od 3. do 16. kolovoza u grušku luku uplovilo i iz nje isplovilo 13 parobroda. Za neke od njih navodi se da su “natovareni ratnim tvorivom”, naftom, mesom, a i da su doveli vojsku i razne potrepštine. Mnogi parobrodi su dolazili iz Kotora, a i odlazili u Kotor i Albaniju.¹

Iz dosad objavljenih članaka o prilikama u VŽD znamo da su talijanske oružane snage pripadale dijelovima 6. armijskog korpusa pod zapovjedništvom generala Sandra Piazzonija. Taj je korpus ulazio u sastav 2. talijanske armije. Prema tvrdnji Vladimira Isaića, navedeni armijski korpus držao je obalno i otočno područje južne Dalmacije. Talijanske oružane snage koje su se nalazile na poluotoku Pelješcu i otocima Korčuli, Lastovu i Mljetu bile su objedinjene u 18. obalnoj brigadi koja je bila podčinjena štabu 6. korpusa.² Taj je korpus u svom sastavu imao dvije divizije, *Marche* i *Messina*. Uz njih su, prema tvrdnjama

¹ Fond Velike župe Dubrava (dalje: FVŽD), kutija 19, inventarski broj (inv. br.) 21184, tajni broj (t. br.) 2037/1943. od 18. kolovoza 1943, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (dalje: HDA). Mnogi parobrodi koji su uplovljavali i isplovljavali iz gruške luke bili su do travnja 1941. vlasništvo jugoslavenskih parobrodarskih društava, kao parobrodi: “Dubrovnik”, “Korčula”, “Triglav”, “Jelena”, “Otac Petar”. Od talijanskih parobroda navode se: cisterna “Rossa Emi”, “Venda”, “Pelagossa”, “San Marco”, “Istria”, cisterna “Vegliari”, “Padre Dormi”, “Emérico”, “San Giacomo”, “Diana”, “Bianca Rosa”, “Città di Tunigi”, “Stefani”, “Lengano”, “Menelo”. Bilo je i ratnih brodova kao torpiljarka “F. Stoki”. U grušku luku uplovio je i njemački parobrod “Elizabet” u koji je utovaren boksit. Parobrodom “Fiume” 16. kolovoza doputovao je iz Rijeke u Gruž i četnički prvak Dobroslav Jevđević, kojeg je dočekalo nekoliko četničkih prvaka i talijanskih karabinjera u građanskom odijelu. Jevđević je odsjeo u hotelu “Pošta 2”. S njim se na dolasku pozdravilo i rukovalo nekoliko talijanskih časnika.

² Vladimir Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«, u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, ur. Miroslav Čurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1090. Isaić uz navedeno tvrdi da je u Dubrovniku djelovala mornarička komanda koja je potpadala pod Vojno-pomorsku komandu Dalmacije.

Vladimira Isaića, postojali i “brojni bataljoni i legije karabinjera, bersaljera, crnokošuljaša i dr. kao snage reda i poretka.”³ Godine 1943. talijanske snage u južnoj Dalmaciji brojale su preko 16.000 vojnika. Od toga je u Dubrovniku bilo 6.000 vojnika i fašista te 200 ustaša, na Pelješcu 1.620, od kojih 600 fašista i 140 žandara i domobrana, na Mljetu 600 i na Korčuli 5.000 vojnika te daljnje snage u garnizonima na Šipanu, Lopudu i drugim otocima. Uz Talijane bilo je i kvislinških vojnika iz sastava organa NDH koji su u stvarnosti bili u sasvim podređenom položaju. Drugi kvislinzi, četnici, bili su u unutrašnjosti.⁴

Zapovjednik 6. armijskog korpusa, general Sandro Piazzoni, komandu je preuzeo od preminulog Uga Santovita u siječnju 1943. Zapovjednik divizije *Marche* bio je Giuseppe Amico, od kojeg je Sandro Piazzoni “tražio pojačano nadziranje posebno obale, brodovljem koje se nalazilo u Gružu, Visu i Lastovu, kao i zaštitu željezničke pruge, rudnika i ostalih bitnih punktova.”⁵

Stanje opće sigurnosti u Velikoj župi Dubrava pred kapitulaciju

Izvjješća OKZD upućivana velikom županu VŽD ocjenjuju nesigurnim stanje u Velikoj župi Dubrava. Po mišljenju izvjestitelja, to proistječe “uslijed ugroženosti od partizanskih i četničkih bandi koje dominiraju u pojedinim krajevima.”⁶ Ocjena da je sigurnost ugrožena od “četničkih bandi” ne može se uspoređivati s nesigurnošću koja proistječe od partizana. Partizani su oružano ugrožavali vlast VŽD, a četnici samo utoliko koliko nisu priznavali vlast NDH, ali su zajedno ratovali s njemačkim, talijanskim, domobranskim i ustaškim snagama protiv partizana. Istina, dozvolom Talijana četnici su ugrožavali sigurnost katolika i muslimana pljačkom i paležom njihove imovine i ubojstvima sebi nepoželjnih osoba.

Svi Srbi u dokumentima označeni su kao pravoslavci. Za izvjestitelje su anglofili, jugofili i komunisti koji su protiv NDH i koji priželjkuju dolazak i

³ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1090. Uz navedeno Isaić dodaje da je na obalnom dijelu uspostavljena protudesantna obrana, i to šest obrambenih sektora, čije su snage činile jedinice vojske i obalne artiljerije na fortifikacijski izrađenim položajima. Obrambene sektore činili su sektor Korčule (s Lastovom), sektor Pelješac u koji je bio uključen i Mljet, sektor Ploče, Zapadni sektor, Sektor Dubrovnik i Istočni sektor.

⁴ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1090.

⁵ Neva Žurić Scotti, »Talijanski okupacioni sistem na dubrovačkom tlu (1941-1943)«, u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, ur. Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 1042.

⁶ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

pobjedu angloameričkih snaga na Balkanu. Suprotno navedenome, u istom izvješću se konstatira da su “neki viđeniji i istaknutiji pravoslavci, ranije pripadnici četničke organizacije, Stevo i Marko Lajović s nekoliko istaknutih pravoslavaca posjetili vodnog oružničkog zapovjednika u Gacku i izjavili želju bratske sloge i suradnje u borbi protiv partizana, naglašavajući da ni jedna srpska puška, bilo onih koji se kreću po šumama ili onih koji sjede kod kuće, neće biti okrenuta protiv nijednog Hrvata, a niti savezničkih vojnika. Zatim su otišli u njemačko zapovjedništvo, koje im je dozvolilo da mogu, bilo u zajednici ili sami, stupati u borbu protiv partizanskih skupina.” “Ovo je,” kaže se u izvješću, “dobro odjeknulo kod viđenijih muslimana, dok je kod nekih, koji su grabežljivi za tuđom imovinom, loše uticalo.”⁷

Ocjenjujući raspoloženje hrvatskog naroda prema NDH i Poglavniku, s obzirom na vanjske i unutrašnje prilike, te prema Njemačkoj i Italiji, konstatira se da “sav narod prati ratne operacije na svim bojištima, a osobito na istočnom bojištu.”⁸ Ujedno se tvrdi da “hrvatski narod vjeruje u pobjedu svojih saveznika, bez obzira na kritične situacije, koje su se posljednje vrijeme ispoljile na nekim bojištima.”⁹

Sigurnosti u VŽD, u vremenu koje se opisuje, nije bilo. To dokazuje teror talijanskog i njemačkog okupatora, koji je u VŽD imao raspoređene svoje jedinice. Sigurnost građana ugrožavali su četnički borci, koji su još uvijek činili zločine, iako u daleko manjim razmjerima nego ranije. Vezano uz navedeno, u izvješću Župske redarstvene oblasti od 1. kolovoza 1943. upućenom VŽD o djelatnosti četnika u Velikoj župi piše: “Akcija četnika u posljednje vrijeme protiv našeg pučanstva skoro je nestala, od dolaska savezničke njemačke vojske u ove krajeve. Ostatak četnika, koji se nalaze u brdima i šumama, dobro naoružani, krstare kradomice po selima, ali ne vrše napade. Na poziv njemačke vojske da predadu oružje, nijesu ga do sada predali, niti se prijavili. Akcija njemačke vojske vrši se mjestimično. Ali do sada nije poduzeta veća akcija protiv njih.”¹⁰ Navedeno ne znači da je četnički teror u VŽD nestao jer su četnici još uvijek

⁷ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

⁸ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

⁹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943. Veliko je pitanje koliko je izvjestitelj u navedenim konstatacijama bio iskren. Sigurno nije istinita navedena ocjena kad je riječ o podršci čitavog hrvatskog naroda Poglavniku i NDH. To dokazuje snaga partizanskog pokreta u Hrvatskoj u to vrijeme, što se i onda moglo doznati.

¹⁰ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21185, t. br. 2038/1943, izvješće Župske redarstvene oblasti Velikoj župi Dubrava od 1. kolovoza 1943.

u toj župi organizirani i naoružani, kreću se selima i prisiljavaju ostali dio srpskog stanovništva da im se pridruži. Mnogi seljaci su ih i pomagali.¹¹ Ubojstvo u selu Ponikve (kotar Gacko) Blagoja Slijepčevića iz Miholjače pripisuje se četnicima.

Svojim djelovanjem nesigurnost u VŽD uzrokuju i odredi muslimanske milicije u službi oružanih snaga NDH, kao i partizani. Partizanski aktivisti napadali su iz zasjede političke protivnike i manje skupine oružnika. Tako su na cesti Dubrovnik - Trebinje zaustavili automobil Danila Trklje kod mjesta Kruščice. Tom su prilikom ubili Ismeta Popovca, vođu muslimanske četničke organizacije.¹²

Pripadnici muslimanske milicije D.D. bojne Gacko, zajedno s njemačkom vojskom prilikom oružanih aktivnosti protiv partizana, neprimjetno su zalazili u pravoslavne kuće uzimajući iz njih "sve što im je došlo do ruke." Primijetivši to, njemački vojnici pretresli su ih i tom prilikom našli razne predmete, ženske preobuke, cipele, suknje i druge sitnice, što im je oduzeto.¹³ Pripadnici muslimanske milicije su seljacima krali stoku na ispaši, kao i četnici. U selu Ključ (kotar Gacko) ukrali su 20 koza i ovaca, 5 goveda i 3 konja i međusobno ih podijelili. Ukradenu stoku su njemački vojnici zaplijenili u planini Baba.¹⁴

¹¹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21185, t. br. 2038/1943, izvješće Župske redarstvene oblasti Velikoj župi Dubrava od 1. kolovoza 1943. Jedna skupina četnika, njih oko 150, neutvrđenog dana u selu Krajkovići (kotar Trebinje) naoružani su prikupljali priloge od mještana za četničke skupine u Grab Zupcima. Seljaci su im dali krumpira, žita, sitne stoke i novaca.

¹² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21185, t. br. 2038/1943, izvješće Župske redarstvene oblasti Velikoj župi Dubrava od 1. kolovoza 1943. Tom prilikom, upitan tko je, Ismet Popovac je izjavio: "Ja sam dr. Ismet Popovac, Srbin, musliman, vođa muslimanskih četnika." Na to mu je jedan od napadača rekao: "Ti si srpski ustaša, tebe i tražimo, bacaj što imaš." Napadači su Popovcu digli sve što je imao, povelili ga 20-30 metara dalje od automobila i ubili. S Popovcem u automobilu bili su Mile Šantić i Mile Milutinović, trgovci iz Mostara. Mrtvo tijelo Ismeta Popovca prebačeno je u Trebinje i sahranjeno na muslimanskom groblju u Gorici (kilometar daleko od Trebinja). Sprovedu su prisustvovali bivši četnici, njih oko 50, i oko 20 ostalih građana. Sudac Tošo Perović u oproštajnoj riječi je rekao, da neće nikada ostati zaboravljen i da će ostati zabilježen u povijesti.

¹³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21185, t. br. 2038/1943, izvješće Župske redarstvene oblasti Velikoj župi Dubrava od 1. kolovoza 1943. U izvješću se između ostalog konstatira da je pojava krađe tuđe imovine kod njemačkih vojnika ostavila loš utisak. Navodno su ukradene stvari pripadnici milicije krili u hlačama. Zato su ih njemački vojnici od sebe otjerali.

¹⁴ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21185, t. br. 2038/1943, izvješće Župske redarstvene oblasti Velikoj župi Dubrava od 1. kolovoza 1943. Kad je stoka pronađena i kad su ju počeli oduzimati, pripadnici muslimanske milicije Hamdija Naziv i Avdija Čustović su se tome suprotstavili rekavši da oni "neće izvršavati ničije zapovijedi kao hrvatski milicioneri, već da će svi pobjeći u šumu partizanima i četnicima, jer da ne znadu za koga se bore, niti za koga su se do sada borili." Zahtijevali su da im se stoka vrati.

Svojim oružanim aktivnostima partizani su na sigurnost građana najviše utjecali diverzijama koje su poduzimali na željezničkim prugama, odvajanjem tračnica i postavljanjem mina na njih. Iako su se pretežno ovim načinom zaustavljali vlakovi u kojima su bili vojnici, oružje i streljivo, diverzijama su rušeni i putnički vlakovi u kojima su bili civili.¹⁵ Skupina partizana sukobila se s talijanskom vojskom 30. kolovoza 1943. na prostoru između Dube i Rusane (6 km od Stona). Partizani su odbijeni i sakrili su se u obližnjoj šumi. Nakon borbe Talijani su uhitili veći broj Pelješana.¹⁶ Krajem kolovoza i početkom rujna 1943. talijanska vojska vodi borbe s partizanima na Pelješcu i na području Kotarske oblasti Gacko. Bore se s jedinicama 10. hercegovačke brigade koju vodi Vlado Šegrt. U selu Kokoran partizani su 4. rujna napali četnike, kojima je zapovijedao četnički vođa Milorad Popović. Sutradan, 5. rujna, kod sela Bajića partizani se ponovno sukobljavaju s četnicima, što se nastavlja i 6. rujna kod sela Gornje Poderište.¹⁷ Vrhovni štab na čelu s Titom naredio je 10. hercegovačkoj brigadi da se bori s četnicima, da “razbija četničke bande” i mobilizira stanovništvo u partizanske jedinice pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba.¹⁸

Uočavajući potrebu snaženja sigurnosnih mjera u VŽD i ostalim velikim župama u talijanskoj interesnoj zoni, Opće upravno povjerenstvo NDH kod višeg zapovjedništva oružanih snaga Slovenija - Dalmacija, zvanog i *Supersloda* (2. talijanska armija) izvještava velikog župana VŽD Antu Buća o inicijativi navedene komande da se razmotre mogućnosti ustrojstva dobrovoljačkih udarnih bojni za borbu protiv partizana. Od VŽD se traži da na svom području “uznastoji

¹⁵ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122/1943, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943. Dana 26. kolovoza 1943. u 10.40 na pruzi Mostar - Hum iskočio je iz tračnica vlak br. 58 na 251. km. Oštećeni su stroj, službena kola i teretni vagon uslijed sudara vlaka s radničkim vagonetom. Na tom je dijelu i pruga oštećena. Žrtava nije bilo. Promet je uspostavljen 27. kolovoza 1943. Istoga dana, 26. kolovoza, na pruzi Bileća - Hum vlaku br. 163 iskočio je jedan teretni vagon kod sela Duži (kotar Trebinje). Šteta je bila neznatna, a promet je uspostavljen istoga dana navečer u 22.00.

¹⁶ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21225, t. br. 2123/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 3. rujna 1943.

¹⁷ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21359, t. br. 2245/1943, izvješće Oružničkog voda Gacko 6. oružničkoj pukovniji 30. rujna 1943.

¹⁸ Naređenje štaba 3. narodnooslobodilačke udarne (NOU) divizije od 11. rujna 1943. štabu 4. proleterske brigade i štabu 5. crnogorske brigade. Vidi: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Tom 4. Borbe u Bosni i Hercegovini*, knjiga 17, dokument br. 68, ur. Fabijan Trgo. Beograd: Vojnoistorijski institut Jugoslovenske narodne armije, 1956: 154.

da se što više Hrvata upiše u te bojne.” Kad bi se javio veći broj Hrvata, prema uputama, “zapovjedništvo 2. armije osnovalo bi samostalne hrvatske dobrovoljačke udarne bojne”, čime bi se, kaže se “pojačala sigurnost našeg naroda u odnosnim područjima”. Zanimljivo je konstatirati da je ova inicijativa u VŽD stigla uoči talijanske kapitulacije 7. rujna 1943, a ranije to naoružavanje koje su Hrvati tražili, Talijani nisu htjeli prihvatiti.¹⁹

Razmještanje talijanskih oružanih snaga u VŽD i počeci evakuacije talijanskih vojnika i građana s prostora bivše Jugoslavije u Italiju

Razmještanje manjih talijanskih garnizona i trupa jače je izraženo u izvješću navedenog Krilnog zapovjedništva od 3. rujna 1943. Iz tog se izvješća vidi da se talijanska vojska počela povlačiti s prostora VŽD. Parobrodom “Srbin” 19. kolovoza 1943. stigli su u Gruž i otputovali iz Gruža u Italiju talijanski državljani koji su živjeli u Albaniji. Iz luke Gruž isplovili su 21. kolovoza talijanski teretni parobrodi “Vanda”, “Bela Kosa” i “Monte Dela” te parobrod “Stefano” natovaren s “67 teretnih samovoza, 4 vagona pušanih naboja, 400 drvenih kreveta i drugog materijala.”²⁰ Parobrod “Istra” je 24. kolovoza isplovio iz luke Gruž prema Veneciji s “14 vagona topovskog streljiva, 12 vagona drugog streljiva i raznog materijala.”²¹ U parobrod “Salvatore” koji je 1. rujna uplovio u luku Gruž ukrcano je “12 topova, 4 vagona topovskog streljiva 16 teretnih samovoza i drugih ratnih tvoriva.” Parobrod “Salvatore” je u pratnji torpiljarke T-89 2. rujna isplovio za Split.

¹⁹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21251, t. br. 2119/1943. od 13. kolovoza 1943. Prema planu, trebalo je formirati tri dobrovoljačka bataljona, i to: Lika, Dinara i Hercegovina. Sjedište bataljona Lika bilo bi u Selcu na području 5. armijskog korpusa, sjedište bataljona Dinara u Kninu na području 18. korpusa, a sjedište bataljona Hercegovina u Trebinju. Prema uputama, primali bi se dobrovoljci od 18 do 30 godina, i to bez obzira na vjeru, ali bi se ti bataljoni formirali u omjeru 2/3 za pravoslavne, a 1/3 za katolike i muslimane, te se trebala prednost dati pripadnicima koji potječu od formacija Dobrovoljačke antikomunističke milicije. Zakletva dobrovoljca je glasila: “Zaklinjem se da ću apsolutnom lojalnošću izvršiti obavezu da se borim odrešiti i odlučno protiv komunizma pod zapovjedništvom talijanskih vojnih vlasti i da ću vjerno ob služivati naredbe koje će mi biti dane.” Dobrovoljac je imao jednu godinu obveze, a bio je podvrgnut svim zakonima i naredbama koje važe za vojne osobe Kraljevske talijanske vojske. Prisega od jedne godine mogla se obnoviti. Bataljon je trebao imati pet četa (jedna četa pri zapovjedništvu, tri čete strijelaca i jedna četa pratilaca). Svaka četa imala bi 250 vojnika. U potpisu zakletve je zapovjednik armije, general Mario Robotti.

²⁰ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122/1943, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

²¹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122/1943, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

U drugoj polovici kolovoza 1943. nastavljen je odlazak talijanskih državljana iz Albanije. Tako je 26. kolovoza u Gruž uplovio parobrod "Vardar" s 13 članova obitelji talijanskih državljana koji su putovali iz Albanije za Italiju, a parobrod "Zagreb" je 2. rujna 1943. stigao u Gruž s 230 talijanskih vojnika, 30 časnika i 40 članova obitelji koji su putovali iz Boke kotorske za Italiju. Međutim, u Gruž su stizali i parobrodi iz Italije na kojima su se vraćali talijanski vojnici nakon dopusta. Bio je to parobrod "Spalato", kojim je stiglo 190 vojnika i 40 časnika.²² Istim parobrodom i parobrodom "Sibenico" stiglo je u Gruž 27. kolovoza 400 vojnika i časnika, koji su sutradan isplovili za Boku kotorsku. Njemački teretni parobrodi nastavili su i u drugoj polovici kolovoza iz gruške luke odvoziti boksit, i to parobrod "Fridrih" 10. kolovoza, pa parobrod N.T.S. "Johan Konsten" 24. kolovoza 1943.²³ Parobrod "Johan Konsten" je, natovaren raznim ratnim materijalom, kamionima, zrakoplovima, isplovio za Grčku 24. kolovoza 1943. u pratnji torpiljarke T-8.

Dana 2. rujna 1943. iz Kotora u luku Gruž uplovio je parobrod "Zagreb" s oko 230 talijanskih vojnika i 30 časnika koji su putovali u Italiju na dopust. Na istom parobrodu bilo je i 40 članova obitelji koji su iz Boke kotorske također putovali u Italiju. U isto vrijeme iz Splita u Gruž je stigao parobrod "Split" s kojim je doputovalo 190 talijanskih vojnika i 40 časnika koji su se s dopusta vratili u Gruž 3. rujna 1943. Iz Gruža oni će otputovati u Boku kotorsku u svoje jedinice.²⁴

Prema navedenom, i u drugoj polovici kolovoza nastavljeno je dolaženje i odlaženje brodova iz luke Gruž. U tom razdoblju uplovilo je i isplovilo 27 parobroda, cisterni i jahti iz luke Gruž. Pretežno su to bili teretni brodovi, cisterne i drugo. Iz luke Gruž za Grčku isplovio je 22. kolovoza njemački parobrod - cisterna "Redino" koji je prevezio naftu, 8 kamiona i razni drugi ratni materijal, a cisterna "Repali" s naftom je 27. kolovoza isplovila za Boku kotorsku.²⁵

Premještanja kontingenata talijanske vojske bila su česta. Bileću su talijanski vojnici napustili 7. i 8. kolovoza 1943. Umjesto njih, istoga dana u Bileću su ušle njemačke oružane snage, jedna bojna SS postrojbi. Teretnim vlakom iz Trebinja u Gruž stiglo je 140 vojnika s dvije poljske kuhinje, 10 konja i "1 vagon

²² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122/1943, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

²³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122/1943, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

²⁴ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21286, t. br. 2149/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 6. rujna 1943.

²⁵ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21286, t. br. 2149/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 6. rujna 1943.

puščanog streljiva kao i ostalog materijala”. Istog dana u luku Gruž uplovio je parobrod “Barne” s oko 270 talijanskih vojnika i 30 časnika koji su putovali u Italiju.²⁶

Odnos talijanskih vojnika prema stanovništvu VŽD pred kapitulaciju bio je strog i okrutan. Izvješća OKZD dokazuju da su talijanski vojnici na prostoru VŽD pljačkali, hapsili, zatvarali i ubijali stanovnike, bombardirali i palili njihova naselja.²⁷ U kotaru Ravno uhitili su 9. kolovoza dvije nepoznate žene i ubili ih, jer se nisu dale legitimirati. U kotaru Trebinje uhitili su 1. rujna Jelku Pucarić, udovu pok. Ilije. U kotaru Ravno 10. kolovoza zapalili su u selu Čavaš, zajedno s njemačkim vojnicima, 15 stambenih i gospodarskih zgrada, za odmazdu nakon partizanske diverzije na željezničkoj pruzi, a u selu Orašje, također u kotaru Ravno, talijanski vojnici su “uhitili 6 pravoslavaca i sproveli ih u Dubrovnik”.²⁸ Talijanski vojnici provodili su i pretrase stanova pojedinih građana i to bez prisustva oružnika NDH. Pretraživali su stan liječnika, dr. Vida Santice u Srebrenom (kotar Dubrovnik) bez vidljivih rezultata.²⁹ U Trstenom su 5. rujna 1943. talijanski karabinjeri pretraživali kuću Antuna Belaća pok. Nika i Antuna Belaća Tomina. Nakon pretrage su uhićeni zbog sumnje da surađuju s partizanima.³⁰ Talijanske zločine na Pelješcu krajem srpnja 1943. opisali smo u članku “Velika župa Dubrava u 1943. godini do kapitulacije Italije” koji je objavljen u ranijem broju *Analisa*, pa se ovom prilikom na njih nećemo osvrtni.³¹

Talijanska uhićenja građana NDH nisu bila samo iz političkih razloga. Do uhićenja je dolazilo zbog šverca. Krajem kolovoza 1943. uhićeni su u Trebinju: Živko Krunić iz sela Jasena, Radovan Skender iz sela Moska (kotar Bileća),

²⁶ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21287, t. br. 2150/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 6. rujna 1943.

²⁷ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21287, t. br. 2150/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 6. rujna 1943. Tako su 10. kolovoza 1943. kod sela Popova Luka dočekali i strijeljali Miha Bojanovića iz Popove Luke, a 31. srpnja strijeljali taoce Pera Mastilicu i Antu Lukovića iz sela Vručica Gornja i Nika Milat iz Pijavičinog. Navedena zlodjela, prema dokumentu, počinili su iz odmazde, jer su partizani 30. srpnja ubili njihovog časnika.

²⁸ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21287, t. br. 2150/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 6. rujna 1943.

²⁹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21296, t. br. 2160/2943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 10. rujna 1943.

³⁰ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21296, t. br. 2160/2943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 10. rujna 1943.

³¹ Franko Mirošević, »Velika župa Dubrava u 1943. godini do kapitulacije Italije.« *Analisa Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53/2 (2015): 407-457.

Salko Rahić i Hasan Nurković iz Trebinja. Uhićeni su zbog sumnje da su trgovali raznom talijanskom robom nabavljenom na nedopušten način, kupivši je od talijanskih vojnika. Karabinjeri su izvršili i pretres stana gostioničarke Jelice Lečić i gostioničara Nikole Sekulovića, oboje iz Trebinja. Nakon pretresa nisu uhićeni, što upućuje da sumnje nisu bile opravdane. Talijanski karabinjeri hapsili su građane i zbog šverca soli. Tako je uhićen Stjepan Bevanda, pričuvni skladištar soli u Dubrovniku.³²

Djelovanje njemačkih oružanih snaga u VŽD uoči kapitulacije Italije

Njemačka vojna komanda koja se pred kapitulaciju Italije nalazila na području VŽD rukovodila se izdanim zapovijedima generala A. Löhra o mjerama koje treba primjenjivati u slučaju kapitulacije Italije. Te mjere na prostoru VŽD trebala je provesti 7. SS divizija *Prinz Eugen*, koja se tada nalazila na prostoru VŽD. Ona je, prema navedenim mjerama, trebala razoružati talijanske vojnike, zaplijeniti njihovo naoružanje i preuzeti vojnu vlast na čitavom prostoru na kojemu je do kapitulacije tu vlast imala Italija. Drugim riječima, trebala je zamijeniti svog bivšeg saveznika i preuzeti sve njegove prerogative koje je imao na tom prostoru.³³

Pred kapitulaciju Italije u VŽD se zapažaju i pokreti njemačkih oružanih snaga koje se iz pravca Hercegovine usmjeravaju na granično područje 6. armijskog korpusa. Vežano uz navedeno, komanda njemačkih oružanih snaga na ovom prostoru pokazuje zanimanje za aerodrom u Konavlima u blizini mjesta Gruda. To je uzletište njemačka vojna komanda smatrala važnom strateškom točkom, pa ga je htjela osigurati za svoje avione. Već 1. rujna 1943. uputili su prema tom uzletištu 14 vojnih kamiona s oko 200 vojnika u potpunoj ratnoj opremi.³⁴

Nijemci su u to vrijeme imali jako uporište u selima Domanovići, Stolac i Poplat. Pet dana kasnije prema uzletištu upućuju 100 vojnika s raznom vojnom opremom, oružjem i streljivom. Iskrcavši se u Grudi, vojnici su se smjestili po

³² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21242, t. br. 2109/1943, izvješće Duhanskog ureda - VŽD od 4. kolovoza 1943.

³³ *Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom 12, knjiga 3. *Dokumenti Nemačkog Rajha 1943*, dokument br. 109, ur. Dragoslav Džinić. Beograd: Vojnoistorijski institut, 1978: 464-465. O ovim događajima piše Zdravko Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943. godine.« *Stolačko kulturno proljeće* 10 (2012): 330.

³⁴ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21290, t. br. 2153, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 6. rujna 1943.

okolnim selima.³⁵ Na pomoćno uzletišta u Konavskom polju u blizini Grude 12. kolovoza spustilo se 10 transportnih i lovačkih aviona. Tom prilikom iskrcala se i satnija njemačkih vojnika s časnicima, streljivom i namirnicama. Izvjestitelj konstatira da su avioni nakon iskrcavanja “napustili uzletišta i poletili u pravcu Mostara.”³⁶ Njemačke oružane snage 5. rujna 1943. došle su s oko 100 vojnika i s raznom opremom iz Dubrovnika u mjesto Gruda. Vojska se smjestila po selima oko Grude i u samoj Grudi.³⁷

Preko mjesta Grude i Čilipa kamionima i vlakom prolazili su njemački vojnici, oružje i streljivo. Dana 3. rujna prošlo je 16 kamiona i 4 oklopna kola, 5 njemačkih transportnih vlakova s 89 vagona u kojima je bilo 700-800 vojnika, 20-30 goveda, 200-300 konja i “20 teških strojnica”. Sutradan, 4. rujna, kroz Čilipe prošlo je 6 njemačkih transportnih vlakova s ukupno 85 vagona u kojima je bilo 900-1.000 vojnika, 300-400 konja, 15-20 goveda i preko 20 teških strojnica. Dana 5. rujna kroz Grudu prošlo je oko 1.000 vojnika te razna oprema. Istoga dana prošao je kroz ovo područje i njemački transportni vlak s oko 120 vojnika i oko 40 konja. U dokumentu se ne navodi kamo su navedeni kontingenti upućeni.³⁸

Nijemci ubrzo preuzimaju kontrolu nad sigurnošću prostora u VŽD. Njihove postrojbe već 12. kolovoza 1943. kreću iz Stoca u “čišćenje zemljišnog postora u selu Berkovići (kotar Stolac).” Tzv. “čišćenjem žele obuzdati i slomiti partizansku aktivnost na tom prostoru”. Izvjestitelj o tim događajima ne navodi da su protivnika svladali, ali konstatira da su tim “čišćenjem” ubili 35 osoba (od kojih 7 muškaraca staraca, a ostalo žene i djecu) i potpuno uništili zaseoke Suzna, Potkubaš i Meča. Uz navedeno, zapalili su 45 kuća, “nakon što su prethodno uzeli sve vrijednosne predmete i stoku koju su sobom povelili u Stolac.”³⁹

Njemačke oružane snage nastavile su “čišćenje” prostora od partizana 16. kolovoza istočno i jugoistočno od Stoca prema Berkovićima-Ljubinj i Bileći, a od Ravnog prema Ljubinju “čistila” je talijanska vojska. U ovom pothvatu sudjelovalo je 3.000 vojnika. “Čišćenje” nije uspjelo, partizani su se povukli, pa nigdje nije došlo do međusobnih borbi. Skupina od 500 partizana prebacila se na planinu Trusinu (28 km istočno od Stoca). U ovom poduhvatu najviše je

³⁵ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21299, t. br. 2157, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 10. rujna 1943.

³⁶ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21184, t. br. 2077, izvješće OKZD - VŽD od 18. kolovoza 1943.

³⁷ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21299, t. br. 2157, izvješće od 10. rujna 1943.

³⁸ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21299, t. br. 2157/1943, izvješće od 10. rujna 1943.

³⁹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21299, t. br. 2157/1943, izvješće od 10. rujna 1943.

stradalo seosko stanovništvo, jer su im njemački i talijanski vojnici zaplijenili veći broj grla stoke i namirnica.⁴⁰

Vid njemačkog “čišćenja terena” bio je i hapšenje osoba koje su surađivale s partizanima ili se sumnjalo da surađuju i da su komunisti. U Bileću je tako uhapšen Vlado Kokolj, učitelj pučke škole iz Bileće, zajedno sa suprugom Lenkom. Izvjestitelj pretpostavlja da učitelj Kokolj nije bio komunist niti je s njima surađivao. Smatrao je da je uhićenje uslijedilo na tužbu četničkih vođa koji “mrze svakoga, koji ne surađuje s njima, kao i to, što se je ovaj učitelj nalazio u službi NDH.”⁴¹

Od početka kolovoza 1943. godine njemačke oružane snage uhitile su u kotaru Stolac 17 osoba koje su držali kao taoce u Mostaru radi “pilanja brzoglasnih stupova.”⁴² Nepoznate osobe su 19. kolovoza zapalile kuću Đorđu Pejoviću iz Berkovića za odmazdu što je surađivao s njemačkom vojskom, a njemački vojnik ubio je 20. kolovoza Dušana Kordića jer je vrijeđao i psovao njemačku vojsku. I Nijemci, kao ranije Talijani, hapsili su osobe koje su im četnici prijavljivali da surađuju s partizanima. Četničke prijave bile su lažne; te osobe zapravo nisu htjele surađivati s četnicima, pa su im se tako osvećivali.⁴³

Prvim dolaskom na područje VŽD sredinom svibnja 1943. njemačke oružane snage razoružavaju četnike i raspuštaju njihovu vojnu Dobrovoljačku antikomunističku miliciju. Četnici bježe pred Nijemcima u planine, čuvaju oružje i streljivo očekujući svoje vrijeme. Ono je upravo došlo pred kapitulaciju Italije.⁴⁴ Videniji Srbi s područja kotara Gacko predložili su Nijemcima suradnju i pošli s njima “kroz okolna sela radi sastanka s mještanima i daljnjeg sporazuma i uputa u ovom pogledu.”⁴⁵

Promjene u organizaciji Velike župe Dubrava

Kad je 1941. uspostavljena VŽD kao jedna od 22 velike župe u NDH, u svom je sastavu imala sljedeće kotarske oblasti: Dubrovnik, Trebinje, Gacko, Bileću, Stolac, Ravno (Ljubinje) i Čapljinu i kotarsku ispostavu Janjina na Pelješcu. U 1943. godini neke od kotarskih oblasti iz sastava VŽD izdvajaju se i priključuju Velikoj župi Hum. Zanimljivo je da u fondu VŽD o tome piše u dokumentu koji nije datiran,

⁴⁰ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21299, t. br. 2157/1943, izvješće od 10. rujna 1943.

⁴¹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

⁴² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

⁴³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122, izvješće OKZD - VŽD od 3. rujna 1943.

⁴⁴ Više o tome vidi: F. Mirošević, »Velika župa Dubrava u 1943. godini do kapitulacije Italije.«: 407-457.

⁴⁵ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21262, t. br. 2132/1943, izvješće OKZD - VŽD od 7. rujna 1943.

a najvjerojatnije je napisan u kolovozu 1943. Naime, organizacija Ustaša - Hrvatski oslobodilački pokret, Stožer Dubrava, piše o svojoj reorganizaciji. Novom podjelom Stožer Dubrava obuhvaća sljedeće logore: logor Bileća, logor Dubrovnik, logor Ravno, logor Trebinje. Dakle, u sastavu stožera Dubrava nema više logora Gacko, logora Stolac i logora Čapljina. Navedeni logori pripali su stožeru Rama Hum, u čijem sastavu su logori u kotarevima: Čapljina, Gacko, Konjic, Livno, Ljubuški, Metković, Mostar, Nevesinje, Posušje, Prozor, Stolac i Tomislavgrad.

Bez sumnje, navedena reorganizacija stožera VŽD uslijedila je provedbom reorganizacije velikih župa Dubrava i Hum. Prema navedenom, prostor VŽD uvelike je teritorijalno smanjen, ostali su joj samo kotarevi Dubrovnik, Trebinje, Ravno i Bileća. Do navedenog je sigurno došlo zbog partizanske i četničke aktivnosti. Zbog stalnih oružanih borbi i četničkog zaposjedanja općinskih središta, pa i kotareva, iz središta u Dubrovniku nije se moglo efikasno upravljati. U kotarevima pripojenima Velikoj župi Hum, VŽD izgubila je kontrolu. Ona praktički nad njima nije već dugo imala nikakvog utjecaja. Reorganizacijom se vjerojatno smatralo da će se njima lakše upravljati iz Mostara, nego iz prometno izoliranog Dubrovnika. Kasniji su događaji pokazali da je takvo mišljenje bila iluzija.

Kapitulacija Italije i njezin odjek u VŽD. Opće stanje u VŽD

Dokumenti o kapitulaciji Italije u Hrvatskom državnom arhivu su vrlo oskudni. Na temelju onoga što postoji ne bi se mogla dati stvarna slika stanja. Zato treba posegnuti za drugim izvorima. Velika župa Dubrava uputila je 3. kolovoza 1943. godine dopis Ministarstvu unutarnjih poslova nakon smjene Mussolinija i pada njegove vlade. U dopisu se konstatira da je smjena vlade u Italiji naišla na veliki odjek u Hrvatskoj, posebno kod “elemenata koji su našoj Državi neskloni.”⁴⁶ Ti neskloni elementi “uskomešali su se”, pa se opaža “vrlo živa djelatnost u njihovim redovima.” Misli se na četnike i njihove vođe koji su nakon dolaska Nijemaca pobjegli iz VŽD u Italiju, a sada se ponovno vraćaju. Talijani “trpe njihove akcije jer ih trebaju u borbi protiv partizana.” Izvjestitelj je uvjeren da se četnici služe svim sredstvima ne bi li sačuvali svoju kompaktnost i oružje, žele biti na okupu do onog vremena kad će Talijani oslabiti i kad će doći do njihova rasula i invazije Angloamerikanaca.

Sigurnosne službe u Dubrovniku u to vrijeme budno prate njihovu djelatnost i njihovu organizaciju. Utvrđeno je da četnici prave liste za hapšenja i ubojstva

⁴⁶ FVŽD, kut. 5, inv. br. 17915, od 3. kolovoza 1943.

svojih protivnika. Geslo im je pritom "Pravi za pravoga, a krivi za krivoga". Izvjestitelja zabrinjava što im "prilazi znatan broj naših ljudi, bilo iz kukavičluka, bilo iz straha što gube vjeru u našu vlast, jer od početka stvaranja Države vide ovdje samo simboliku naše vlasti, danomice izvrgavanu ruglu talijanskih vojnih vlasti bez ikakve pomoći iz Zagreba, bez omogućenja toj vlasti da išta ozbiljno poduzme, da svom narodu u vlastitoj državi pruži barem sredstva za samopomoć od klanja raznih banda."⁴⁷ U daljnjem tekstu se konstatira da se narod, danomice uzrujan, obraća nadležnima u VŽD, traži oružje za obranu, ili umjesto toga traži hrvatsku vojsku, međutim, sve je bilo, kaže se, uzalud. Narodu se odgovara da se navedeno ne može ostvariti jer Talijani to ne dozvoljavaju, ali sve to dozvoljavaju četnicima.

Veliki župan u toj kaotičnoj situaciji je nemoćan i ne smije uhititi osobu koja u općini remeti red i mir, već se u to upleću talijanski karabinjeri, pa i talijanski general, koji od oružnika otimaju uhićenog i puštaju ga na slobodu, izvrgavajući tako ruglu redarstvo na javnome mjestu. Izvjestitelj informira Ministarstvo i o sljedećem: "Pred redarom, pred oružnikom zbivaju se razna zlodjela od strane naših neprijatelja, pa uza sve to ništa nije moguće učiniti, ništa što će privući odgovornost, jer je uvijek odgovor da je nakon njihovih (talijanskih, op. aut.) izvida proizišlo da naša uredovna osoba laže."⁴⁸ U takvim prilikama zaista je odgovornima u VŽD bilo teško osiguravati mir i red u velikoj župi kojom su upravljali. Navedeno ih je sigurno demoraliziralo i uvelike uzdrimalo vjeru u ozbiljnost i opstojnost vlasti u NDH. Kao i četnici, i partizani su u ovako konfuznoj situaciji imali šanse u svojoj promičbi pridobiti za sebe sve nezadovoljnike, što im je i uspjevalo. Nezadovoljstvo talijanskom politikom u vrijeme sloma Italije i njena izlaska iz saveza Osovine uvelike će zaoštriti odnose između vodstva NDH i talijanske vojne komande. To zapravo postoji od sredine svibnja 1943, kada stižu njemačke snage u Veliku župu Dubrava, koja je prema sporazumu Njemačke i Italije iz 1941. pripadala talijanskoj interesnoj sferi.⁴⁹

⁴⁷ FVŽD, kut. 5, inv. br. 17915, t. br. b.b. od 3. kolovoza 1943.

⁴⁸ FVŽD, kut. 5, inv. br. 17915, t. br. b.b. od 3. kolovoza 1943.

⁴⁹ O uzrocima sloma talijanske okupacijske vlasti u južnoj Dalmaciji sredinom 1943. piše Neva Žurić Scotti, »Talijanski okupacioni sistem na dubrovačkom tlu (1941-1943)«. Ona tvrdi da su Talijani u travnju 1943. morali pristati da njemačke snage i jedinice NDH preuzmu dijelove 2. zone koje sami napuste. U to područje pripadala je i Velika župa Dubrava. Taj je teritorij došao pod njemačku komandu Jugoistoka. To se zbililo nakon neuspjeha talijanskih snaga u operaciji *Weiss*. Na dubrovačkom području došlo je do revizije predviđenog rasporeda povlačenjem talijanskih snaga iz dijela 2. zone zbog spomenute operacije na Neretvi i Sutjesci. Očekivala se moguća invazija Angloamerikanaca na obale Jadranskog mora, a neuspjesi u borbama na Neretvi uvelike su oslabili ugled i položaj talijanske vojske u VŽD. U takvim prilikama odredi 373. njemačke divizije 16. svibnja 1943. ulaze na područje VŽD, što je prouzrokovalo brzi preokret u slomu talijanske vlasti na području južne Dalmacije. Neva Žurić Scotti smatra da su nakon pretrpljenog fizičkog i moralnog udarca Talijani željeli napustiti bojište, ali su pritom i dalje nastojali oslabiti NDH i njene pozicije, što prouzrokuje otvoreni sukob između NDH i Talijana.

Glavno spoticanje u odnosima između talijanske vojne komande u Hrvatskoj i NDH bilo je pitanje četnika, koje Talijani štite i na koje se oslanjaju u borbi s partizanima. U Dubrovniku, gdje se nalazila komanda 6. armijskog korpusa, odnosi vlasti NDH prema toj komandi bili su zaoštreni, i to zato što se se od sredine svibnja 1943. inzistiralo na bezuvjetnom razoružanju četnika. To je zahtijevala njemačka komanda, a Talijani u početku nisu htjeli prihvatiti. Pred kapitulaciju Italije u Dubrovniku se “sve više počelo govoriti o oslobođenju Dalmacije od Talijana pomoću Nijemaca. Već su se na ulicama Dubrovnika neki ustaše počeli i ponašati kao saveznici samo Njemačke.” Uočavajući sve to, general Sandro Piazzoni pozvao je k sebi neke vodeće službenike NDH i zaprijetio da će strijeljati svakoga tko bude širio glasine o oslobađanju Dubrovnika od talijanske vlasti. S druge pak strane, četničko vodstvo koje se nalazilo u Dubrovniku računalo je da će uz pomoć Talijana preuzeti vlast u području koje će talijanska vojska napustiti. Nakon svega, na području VŽD uvodi se dvojna vojna vlast, talijansko-njemačka vlast.

Na području VŽD pred kapitulaciju Italije, tvrdi Neva Žurić Scotti, postojala su dva bitna problema: “kakav će se daljni odnos uspostaviti i razvijati između ustaša i Talijana u 2. zoni, odnosno u NDH, i kako će se moći dalje podnositi na području NDH talijansko forsiranje četnika s kojima su talijanski oficiri nastavili suradnju.”⁵⁰ Scotti smatra da su ustaše bili zadovoljni promjenom situacije, jer su očekivali opadanje talijanalog pritiska u Dalmaciji, a u isto vrijeme radili su na uspostavi njemačkih i ustaških oružanih snaga, budući da je Pavelić očekivao ulazak hrvatskih jedinica u talijansku I. zonu (anektirani dio Dalmacije i Hrvatskog primorja) i, dakako, zaposjedanje cijele Dalmacije. Međutim, ustaška će se vlast razočarati kasnijim odnosom njemačke vojne vlasti prema NDH, jer im ni ona neće dozvoliti da neka od Talijana anektirana područja pripoje NDH.⁵¹ Inače, njemačka vojska je bila prisutna na čitavom području koje je bilo anektirano i okupirano od Italije.

⁵⁰ N. Žurić Scotti, »Talijanski okupacioni sistem na dubrovačkom tlu (1941-1943).«: 1043.

⁵¹ Nakon sloma Jugoslavije njezin teritorij podijelili su agresori, Njemačka, Italija, Mađarska i Bugarska. Prostor NDH podijeljen je na interesne sfere talijansko-njemačke. Granica talijansko-njemačke interesne sfere išla je linijom Samobor - Vrginmost - Sanski Most - Bugojno - Konjic - Foča - Čajniče. Sjeverno od te granice bila je njemačka interesna sfera, a južno talijansko-njemačka sfera. Prostor talijanske sfere podjeljen je na tri zone. Prva zona obuhvaćala je područje Dalmacije i Hrvatskog primorja koje je Italija anektirala i smatrala svojim područjem. Područje II. zone obuhvaćalo je Gorski kotar, čitavu Liku, Dalmatinsku zagoru i veliki dio Hercegovine, te sva područja uz jadransku obala s otocima koje Italija nije anektirala, a koja su formalno bila u sastavu NDH. Treća zona obuhvaćala je pojas od Karlovca preko Bihaća i Čajniča na Drinu. Druga zona je od rujna nazvana i demilitariziranom zonom. U njoj NDH nije smjela imati nikakve vojne objekte ni utvrde, vojne baze niti svoje vojne i policijske snage. Toj zoni pripadao je veliki dio VŽD. U III. zoni ustaška vlast bila je ograničena, ali ne tako kao u II. zoni.

Krajem kolovoza 1943. disciplina vojnika i oficira uvelike je oslabila. Odlaze iz vojarni u koje se više dana ne vraćaju. Mnogi od vojnika i oficira, živeći izvan vojarni, oboljeli su od veneričnih bolesti. Bojeći se da s njihovim uniformama i iskaznicama ne uđu u grad partizani i komunisti, a i da se ipak uvede neki red u redovima vojske, komandant 6. korpusa donosi odluku da se 31. kolovoza na gradske ulaze uvede stroga kontrola. Karabinjeri koji su za kontrolu bili zaduženi legitimirali su sva vojna lica koja su ulazila u grad. Onima koji nisu imali dozvole za izlazak nisu dozvolili da uđu.⁵² U fondu Velike župe Dubrava nema dokumenta iz tog razdoblja na osnovi kojeg bismo saznali rezultate te akcije u Dubrovniku.

Sve do sredine 1943. u Dubrovniku nije bilo razvijene ilegalne komunističke propagande. U izvještajima redarstvenih vlasti nema izvješća o njihovoj aktivnosti ni o njihovu uhićenju. Međutim, sredinom 1943. godine javljaju se prvi znakovi ilegalne aktivnosti skojevaca. Na zidovima zgrada u Dubrovniku 3. lipnja 1943. godine pojavili su se natpisi “Živio Tito”, “Živio Staljin”, “Živjeli partizani”, “Dole Italija”, “Gdje je Afrika”.⁵³

U noći 24/25. kolovoza dubrovački ilegalci izlijepili su partizanske letke po gradu. U njima se posebno obraćaju omladini, upozoravaju je da ne ulazi u ustaške redove jer je fašizmu došao kraj. Omladinu se poziva da uđe u jedinice Narodnooslobodilačke vojske i da se bori protiv ustaša, četnika i njemačko-talijanskih snaga.⁵⁴ Od zauzimanja Sicilije i učvršćenja na jugu Italije, angloameričko zrakoplovstvo s aerodroma navedenih krajeva dolazi i do Velike župe Dubrava. Bacaju letke prvenstveno namijenjene talijanskim vojnicima, upoznaju ih sa stanjem na svjetskim bojištima, najavljujući im što čeka Italiju ako ne položi oružje. Pri tome ih podsjećaju da je talijansko fašističko vodstvo na čelu s Mussolinijem odbilo miroljubive ponude Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država, odvrćući ga od ulaska u rat na strani Hitlera. S naslovom “Dogodit će se ono što može” podsjećaju ih na riječi W. Churchilla koje je uputio Mussoliniju, koji je 1940. prihvatio rat, a ne mir. I dogodilo se da angloameričke oružane snage sada bombardiraju talijanske gradove. Letak upozorava talijanske vojnike

⁵² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21284, t. br. 2152/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 6. rujna 1943.

⁵³ FVŽD, kut. 17, inv. br. 20755, t. br. 1434, Velika župa Dubrava Komandi 6. armijskog korpusa 3. lipnja 1943.

⁵⁴ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21254, t. br. 2122/1943, izvješće OKZD - VŽD 3. rujna 1943.

da ne slušaju svoje vođe, koji su ih dosad tjerovali u osvajački rat, a sada, kad Italiji prijete slom, traže od njih da sudjeluju u obrambenom ratu.⁵⁵

Očekujući vijesti iz Italije, general Sandro Piazzoni, komandant 6. armijskog korpusa, naredio je 2. rujna 1943. da se u gradu Dubrovniku oduzmu vlasnicima radio-aparati. Vezano uz navedeno, treba konstatirati da je navedenu odluku talijanska vojna komanda već prije u dva navrata donosila nakon provedene reokupacije u II. zoni u rujnu 1941. Radio-aparati su se oduzimali i pohranjivali u poštanske postaje.⁵⁶ Realizaciju naredbe trebala je provesti VŽD, a Generalni konzulat Italije i Generalni konzulat Njemačke u NDH, sa sjedištem u Dubrovniku, trebali su se s VŽD sporazumjeti na koji način će navedeno provesti i kod njemačkih i talijanskih državljana.

Dok se vode borbe četnika i partizana na prostoru VŽD talijanske oružane snage miruju, razmještaju se prema obali i pripremaju za napuštanje prostora bivše Jugoslavije.⁵⁷

⁵⁵ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21250, t. br. 2118, OKZD - VŽD od 11. kolovoza 1943. i inv. br. 21370, t. br. 2262, letak Foggia. Leci su pali na području sela Ridice i Majkovi. Pisani su talijanskim jezikom, mole se oni koji ih pronađu da ih dostave Talijanima. Leci su imali slike koje prikazuju leteće tvrđave kako napadaju i potapaju brod "Trst" kod Maddalene na Sardiniji. Pri tome se čitatelja upoznaje da je zrakoplovna industrija Sjedinjenih Američkih Država dosegla proizvodnju od 1.000 aviona mjesečno. Na letku je pisalo da je namijenjen okupacijskim trupama i da ga onaj koji ga pronađe po mogućnosti preda talijanskom vojniku, ali s najmanjom opasnošću po njega. Govoreći o novim udarima na Njemačku, predsjednik Roosevelt je opisao pad Foggie kao jedan od najvećih uspjeha saveznika dotad.

⁵⁶ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21317, t. br. 2191/1943, naredba zapovjednika 6. armijskog korpusa od 2. rujna 1943. Kad je odluka o oduzimanju radio-aparata ponovno donesena 1943, radio postaja Dubrovnik tom odlukom nije bila zadovoljna i predložila je da ne treba oduzimati radio-aparate od vlasnika, nego samo preurediti instalacije u aparatu tako da vlasnik ne može slušati strane stanice, već samo stanice NDH. Cilj zabrane i ovog puta je bio spriječiti građane da čuju istinu o stanju na bojištima. Oduzimanjem radio-aparata fašistički propagandisti mogli su stanovništvu lagati i spriječiti tako širenje istine o porazima koje doživljavaju sile Osovine na svim frontovima 1943.

⁵⁷ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21359, t. br. 2245/1943, izvješće Oružničkog voda Gacko 6. oružničkoj pukovnici od 30.9.1943. Borbe se vode na Pelješcu i u Kotarskoj oblasti Gacko. Partizanske jedinice (10. hercegovačka brigada) pod vodstvom Vlade Šegrtića s uspjehom vodi borbe od 4. do 6. rujna 1943. oko sela Kokoran, Bojići i Poderište (kotarska oblast Gacko). Četnike vodi Milorad Popović. Na sam dan kapitulacije Italije, 8. rujna, partizani su upali u sela istočno od Gackog i iz njih potjerovali četnike. Sutradan, 9. rujna, partizani spremaju napad na Gacko i Gračanicu, u koje upadaju i oslobađaju ih 10. rujna. Tom su prilikom spalili mnogo kuća u Gračanicima. U borbama za Gacko otpor partizanima pružile su jedinice Dobrovoljačke domobranske bojne, oružnici i muslimanska milicija. Ne mogavši spriječiti partizane da zauzmu navedena mjesta, morali su se povući u Kulu Fazlagića.

Razoružanje talijanskih vojnika

Kad je u 20.30 sati 8. rujna radio objavio kapitulaciju Italije i njezino napuštanje saveza Osovine, komandant 6. armijskog korpusa Sandro Piazzoni i zapovjednik divizije *Marche* Giuseppe Amico nalazili su se u Grab-Zupcima na sastanku s četničkim vodstvom. Izvjestitelj obavještava vodstvo VŽD da su vijest o kapitulaciji u Kotarskoj oblasti Trebinje talijanski vojnici dočekali s oduševljenjem, zajedno s građanima pravoslavne vjere Trebinja. Konstatira se da su priređene manifestacije na ulicama Trebinja. Na vijest o kapitulaciji, talijanska komanda u Trebinju naredila je vojnicima da se povuku u vojarne, pučanstvo se moralo razići kućama, a zapovjedništvo 6. korpusa je te večeri razgovaralo s četničkim vodstvom o suradnji i uhićenju skupine sumnjivih im građana.⁵⁸

Vladimir Isaić piše da je vijest o kapitulaciji među vojnicima i posadama brodova primljena s oduševljenjem, jer je rat završen i konačno će otići svojim kućama. Za časnike konstatira da su vijest primili različito: "Neki su vijest primili sa žaljenjem, ali većina je bila sasvim ravnodušna i proveli su večer kao i svakog dana - igrajući karte."⁵⁹ Bojeći se eventualnih nemira, uvedene su u Dubrovniku i u drugim mjestima mjere za očuvanje reda i mira, što su trebale osigurati jake patrole, uključujući i oklopna vozila. Te su patrole obilazile područje od rijeke Omble do Gruža, Lapada i Sv. Jakova. Grad je ubrzo sasvim opustio, jer su se stanovnici povukli u svoje kuće, a "na ulicama osim talijanskih patrola nije bilo nikoga."⁶⁰

Talijanski vojnici u Trebinju su se na dan kapitulacije pripremali za odlazak u Dubrovnik. Izvješće VŽD pokazuje da je 9. rujna u Trebinju stanje postajalo sve ozbiljnije, jer se talijanska vojna posada nalazila u rasulu. Četnici su 9. rujna objavili opću mobilizaciju.⁶¹ Toga dana iznenada je započela topnička paljba s kote Kravica prema Bileći, koju su otvorili talijanski vojnici. Na paljbu

⁵⁸ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21327, t. br. 2207/1943, izvješće Kotarske oblasti Trebinje VŽD od 15. rujna 1943. Iz navedenog izvješća uočava se da čelništvo Kotarske oblasti u Trebinju nije bilo zadovoljno pregovorima talijanske komande sa četnicima. Pretpostavljali su da su talijanski vojni čelnici s četnicima postigli sporazum o zajedničkoj borbi četnika i talijanske vojske protiv nadolazećih njemačkih jedinica, s čime se spomenuto rukovodstvo nije slagalo. U toj situaciji četnički vođe su nastojali pridobiti i hrvatske časnike za stvaranje jugoslavenske vojske, šireći promičbu među domobranima i oružnicima. Mogući sporazum četnika s Talijanima uplašio je i uznemirio muslimane, s obzirom da su im četnici prijekali.

⁵⁹ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1092.

⁶⁰ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1092.

⁶¹ Mobilizacija je obuhvatila sve muškarce pravoslavne vjere sposobne za borbu, koji su morali krenuti u svoju komandu u Zupcima.

je odgovorila njemačka strana s kote Krvavac. Nakon što je paljba prestala u 11.30, u 12 sati stigao je u Trebinje automobil s dva njemačka časnika, koji su došli na pregovore s talijanskom komandom. Sporazumom je dogovoreno da njemačke snage nesmetano uđu u Trebinje.⁶² Izvjestitelj opisuje i stav domobrana o tim događajima. Evo njegove konstatacije: “Za sve vrijeme Hrvatska vojska stajala je po strani i događaje promatrala skoro bez ikakvog učešća. Naročito je zapažena vrlo slaba aktivnost naše vojske oko spriječavanja paljenja vojnih magazina.”⁶³ Uz navedeno, tvrdi se i sljedeće: “Kod naše vojne posade, usljed rasula Italijanskih vojnih posada i zbog pasivnog držanja nekih naših časnika, opažali su se znakovi demoralizacije, a koji su mogli dovesti do rasula, da nisu njemačke vojne posade na vrijeme stigle i vlastitim snagama razbile talijanski otpor.”⁶⁴

Iz Trebinja, talijanska vojska krenula je prema Dubrovniku. Pri odlasku zapalili su drvenu konstrukciju stupa željezničkog mosta sjeverno od željezničke postaje u Lastvi. Most se srušio u korito Trebišnjice. Talijanski vojnici rušili su i druge objekte na pruži prema Bileći. Prekopali su i cestu Trebinje - Lastva.⁶⁵ Prema Dubrovniku kretale su se talijanske jedinice s područja Metkovića i

⁶² V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1092. Pred odlazak iz Trebinja talijanska je vojska zapalila skladišta slame i ostala skladišta koja su imali u Trebinju (skladište hrane, municije i drugog zapaljivog materijala). Detonacija municije (bombi i granata) čula se naredna dva dana. Zapaljene su i vojne barake (topovske šupe u ulici Bregović) u kojima je bila smještena talijanska artiljerija. Zapaljeno skladište hrane spasili su domobrani.

⁶³ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1092. Izvjestitelj zamjera što domobrani nisu spriječili paljenje vojnih magazina i što su bili malodušni. U sastavu talijanske 55. pješačke pukovnije nalazila se i jedna domobranska bojna. Iz nje se više vojnika udaljilo u nepoznatom pravcu, a neki od časnika te bojne bili su neprestano u dodiru s četničkim starješinama što je, kaže se, kod “naših vojnika ostavilo hrđav utisak”.

⁶⁴ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1092. U toj situaciji, zapovjedništvo 14. pukovnije zajedno s oružničkim vodom, načelnikom i donačelnikom Trebinja formira miliciju pri svakoj oružničkoj postaji, a zapovjednik 14. pukovnije sastao se i s predstavnikom četnika Mišom Vidačićem. Izvjestitelja, kotarskog predstojnika M. Mamića, jako je zaokupilo stanje u domobranskim jedinicama u Trebinju. Smatrao je da se časnički defetizam može proširiti i na vojnike. Vezano uz to, piše da je pučanstvo “izgubilo svako pouzdanje da bi se pod vodstvom ovih časnika mogla dati efikasna obrana mjesta i okoline od eventualnog napada odmetnika (partizana, op. aut)”. Zato je smatrao da je nužno u vodstvu domobranskih jedinica provesti razmještaj zapovjednika satnija, pa kaže: “Ono što je najbitnije, posebno za politiku NDH, bilo je da je zapovjedništvo 14. domobranske pukovnije pristalo na sporazum sa četnicima po njemačkoj naredbi.” Tu je naredbu izdao Schmithuber, zapovjednik 7. SS divizije *Prinz Eugen*. Po njoj je hrvatsko domobranstvo moralo održavati veze s četnicima u borbi s partizanima. U tu su se borbu ubrzo uključile domobranske jedinice, pa su zajedno s četnicima vodile borbu s partizanima na području Bileće.

⁶⁵ Izvještaj 14. pješađijske pukovnije od 13. rujna 1943. o situaciji na području Trebinja (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 17, dokument br. 194).

Čapljine te s pravca Konavala, Grude i Cavtata. Na području Čapljine odredi talijanskih vojnika nalazili su se u selu Višići, gdje su pružili otpor u topničkoj borbi koja je trajala dva sata, uz manje žrtve talijanskih vojnika i civila.⁶⁶ Dana 9. rujna njemačke snage razoružale su talijanske vojnike u Stocu. Pri razoružanju, pomoć su im pružili i oružnici 6. oružničke pukovnije.⁶⁷

U Cavtat njemačka vojska ulazi 9. rujna 1943, gdje je i razoružala talijansku posadu. Istoga dana talijanska posada na Zvekovici vodi borbu s njemačkim vojnicima. U borbi su korišteni i topovi. Nijemci su u toj borbi uništili jedan talijanski tenk. U selima Sjekose, Donje Hrasno i Turkovići oružnici i domobrani iz Hutova razoružali su talijanske vojnike i pustili ih, a oni su nastavili put prema Dubrovniku.⁶⁸ Talijanske postrojbe u Neumu i Kleku nitko nije napadao i one se 9. rujna povlače prema Dubrovniku i Janjini.

Kod Metkovića su talijanski vojnici pružili otpor razoružanju na mjestu zvanom Kovačev brijeg, na cesti Metković - Dubrovnik. Borba bivših saveznika trajala je oko tri sata. U borbama je prekinut "brzovani i brzoglasni promet." Otpor njemačkim snagama na tom području slomljen je 10. rujna 1943. Talijanski vojnici su u toj borbi pružali snažan otpor njemačkim motoriziranim jedinicama.⁶⁹

Dana 9. rujna 1943. talijanska posada napustila je sjedište kotarske oblasti Ravno i krenula prema Zavali. Istoga dana na tom prostoru talijanski vojnici su onesposobili promet od Ravnog prema Ljubinju, miniravši dva prazna vagona, tunel i mostić između Ravnog i Čapljine. Odlaskom Talijana, vlast u Ravnom preuzeli su četnici. Izvjestitelj o tome piše: "Mjesto je ostalo nezaštićeno i neosigurano, prijeti sigurna opasnost. Najavljene vojske nema. Molim, najžurnije obavijestiti istim putem o daljnjem radu, jer će se u protivnom morati napustiti mjesto. Molim naredbu našoj bojni u Hutovu, da u toku današnjeg dana uputi u Ravno jednu satniju vojske koja bi barem mogla spriječiti napad."⁷⁰

⁶⁶ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943. godine.«: 330.

⁶⁷ Arhiv NDH, Fond Šesta oružnička pukovnija 1943/1944. Izvješće Oružničkog voda Stolac od 13. rujna 1943, HDA.

⁶⁸ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21315, t. br. 2188/1943, izvješće OKZD - VŽD od 23. rujna 1943.

⁶⁹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21309, t. br. 2178/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik Velikoj župi Dubrava od 16. rujna 1943.

⁷⁰ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21282, t. br. 2145/1943, telegram iz Kotarske oblasti Ravno - VŽD od 10. rujna 1943; inv. br. 21273, t. br. 2172/1943, izvješće Kotarske oblasti Ravno VŽD od 16. rujna 1943. U Ravnom, s čistim katoličkim stanovništvom, stanje je bilo teško jer su mnoga katolička sela bila okružena pravoslavnim stanovništvom. Predstojnik Kotarske oblasti Ravno traži da se katolička sela naoružaju i brane ako budu napadnuta, jer su ostala bez zaštite. Oružje je trebalo osigurati za mjesta Ravno, Velu Među, Trebimlju, Trčin, Orahov Do i Cicrinu, jer su to bila čisto katolička sela.

Njemački avion 10. kolovoza na prostoru VŽD baca letke u kojima se narod Dalmacije poziva na zajedničku borbu s Njemačkom protiv Talijana. Leci su pisani i na talijanskome jeziku, namijenjeni talijanskim vojnicima. Od njih se traži da “ne slušaju izdajice Italije” i da priđu njemačkim oružanim snagama s kojima će se zajednički boriti protiv neprijatelja.⁷¹ Istovremeno i dalje preko Gruža i Dubrovnika prolaze njemački transporti prema Crnoj Gori i dalje. Dana 10. rujna prošlo je kroz Gruž i Dubrovnik 176 kamiona, 50 motorbicikala, prevozeći i 3 radio-postaje i jedan reflektor.⁷²

Dana 11. rujna 1943. zapovjednik 6. armijskog korpusa, general Sandro Piazzoni, predaje ovlasti i odgovornost za javni red u zonama Dubrovnik, Gruž, Trebišnjica, Neretva u ruke njemačkih oružanih snaga.⁷³ Istog dana njemački avioni su u blizini otoka Koločepa potopili talijanski teretni brod pun ugljena, a oštetili brod “Sangigi” s 5.000 tona pšenice. Brod se nagnuo na stranu i prijetilo mu je potonuće. Tražio se brod koji bi ga odvuкао do gruške luke. Stanovništvo Koločepa uzelo je dio pšenice za svoje potrebe. Brod je uspješno odvučen i veliki dio pšenice spašen. Pšenicu je kasnije njemačka komanda poklonila dubrovačkoj općini za prehranu građana. Ta je pšenica spasila mnoge građane od gladi.⁷⁴ Navedenog dana njemački avioni su u blizini otoka Šipana potopili talijansku torpiljarku, a talijanska divizija *Messina* stigla je, povlačenjem prema Dubrovniku, u mjesto Orašac.⁷⁵

Dubrovnik središte otpora talijanskih snaga njemačkoj vojsci

Najjači otpor razoružanju pružili su talijanski vojnici Nijemcima u Dubrovniku. Zagovornik otpora bio je zapovjednik divizije *Marche*, general Giuseppe Amico. Na čelu njemačkih jedinica koje su trebale razoružati talijansku vojsku u Dubrovniku bio je pukovnik Schmidhuber, komandant 2. pukovnije 7. SS divizije *Prinz Eugen*. Nijemci su upozorili talijansku komandu u Dubrovniku da ne pružaju otpor, jer će u protivnom bombardirati Dubrovnik. S Dubrovnikom

⁷¹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21305, t. br. 2171/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 14. rujna 1943.

⁷² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21305, t. br. 2171/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 14. rujna 1943.

⁷³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21282, t. br. 2143/1943. od 11. rujna 1943.

⁷⁴ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21304, t. br. 2170, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 14. rujna 1943.

⁷⁵ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21305, t. br. 2171/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD od 14. rujna 1943.

su 9. rujna prekinute telefonsko-telegrafске veze, kao i željeznički i brodski promet. Evo kako Vladimir Isaić opisuje ozračje u Dubrovniku na dan okršaja dvaju bivših saveznika: "U grad su se slivale trupe koje su više u rasulu nego organizirano napuštale okolne garnizone. Željeznički saobraćaj na liniji Dubrovnik - Popovo polje i Dubrovnik - Trebinje radio je isključivo na evakuaciji Talijana. U povlačenju Talijani su djelomično oštetili željezničku prugu od Gabele do Popova polja. Borba s Nijemcima vođena je i na aerodromu Gruda u Konavlima."⁷⁶

Činilo se u početku da će Nijemci bez borbe zauzeti Dubrovnik i razoružati talijansku vojsku. To je trebalo ostvariti sporazumom. Na sporazum je general Piazzoni pristao 10. rujna. Prihvaćena je obustava vatre i dana je suglasnost da njemačke oružane snage odmah zaposjednu Zaton, Trebinje i Cavtat. No, to nije bio kraj pregovora, koji su nastavljeni 11. rujna. Tada je dogovoreno da "Talijani zadrže samo lično oružje s motorizacijom i da nisu neprijatelji Nijemaca, već silom prilika izlaze iz rata."⁷⁷ Ni 11. rujna suprotnosti nisu bile razriješene. Prijetilo se avijacijom koja nadlijeće Dubrovnik i bombardira talijanske položaje kod Mlina da će se bombardirati i grad.

Stanje je 11. rujna u Dubrovniku bilo kritično. Evo što o tome piše Vladimir Isaić: "Talijanske trupe iz divizija *Messina* i *Marche* trebale su da se prikupe sjeverno i južno od Dubrovnika. Međutim one su pristizale u grad. U Gruž su neprekidno dolazile veće grupe vojnika iz okolnih garnizona koje su stizale željeznicom, kamionima, brodovima, motornim jedrenjacima i drugim prevoznim sredstvima. Procjenjivalo se da u gradu ima 25.000 - 30.000 vojnika. Na željezničkoj stanici nagomilane su bile velike količine ratnog materijala. U grad je s Talijanima došao i veći broj četnika. Svi su bili pod oružjem i u punoj ratnoj spremi."⁷⁸

U situaciji kad Talijani krše dogovoreno i ne predaju oružje, iz Trebinja je 12. rujna upućena jedna bojna 7. divizije *Prinz Eugen* u Dubrovnik, sa zadatkom da slomi otpor talijanskih "dielova divizije *Marche* koje navodno namjeravaju dati otpor oko Ivanice i Drijena (sjeveroistočno od Brgata, op. aut)."⁷⁹ Ozbiljniji otpor njemačkim snagama pružen je u Dubrovniku tek 12. rujna 1943. u 6 sati

⁷⁶ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1093.

⁷⁷ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1093.

⁷⁸ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1093-94. Predaja oružja talijanske vojske Nijemcima prema dogovoru trebala je uslijediti 11. rujna 1943, a predaja teškog oružja 12. rujna. Međutim to se nije ostvarilo, jer je 12. rujna počeo otpor Talijana.

⁷⁹ Izvještaj 14. pješadijske pukovnije od 13. rujna 1943. o situaciji na području Trebinja, upućen Zapovjedništvu 6. pješadijske divizije i Zapovjedništvu mjesta Dubrovnik (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 17, dokument br. 194).

izjutra, kad se “začula pucnjava i počeli pokreti jačih snaga pješadije, oklopnih kola i tenkova.”⁸⁰

Evo prikaza borbi u Dubrovniku 12. rujna iz izvješća OKZD - VŽD od 19. rujna 1943: “12. rujna 1943. u 06.00 sati počelo je razoružavanje talijanskih postrojbi od strane njemačke vojske, naših oružnika i domobrana. U 06.30 sati izbio je prvi oružani sukob u hotelu ‘Imperijal’ gdje je bilo sjedište talijanske divizije *Marche*. Sukob se pretvorio u ulične borbe. Obe strane vodile su borbu do 11 sati, kad su iste prestale i Talijani položili oružje, jer su u akciju stupili njemački avioni koji su bacali bombe i mitraljirali talijanske posade. Poslije svladavanja talijanske posade, otpočelo je opremanje istih za Mostar koje je trajalo više dana jer su u Dubrovnik stizali svakog dana novi zarobljenici.”⁸¹

Isaić tvrdi da je njemačka avijacija spasila njemačku vojsku koja se nalazila u Dubrovniku, jer se našla u teškom stanju dolaskom velikog broja talijanskih vojnika u grad.⁸² Njemačka avijacija obustavila je napredovanje talijanskih jedinica koje su se morale zaustaviti na liniji: “Gospa od Milosrđa - Boninovo - Pile.”⁸³ Nakon navedenog, počelo je povlačenje talijanskih vojnika, a borbe su na svim sektorima prekinute. Talijanski vojnici su se onda “počeli predavati”.⁸⁴ Nakon borbi uhićeni su Sandro Piazzoni i Giuseppe Amico.⁸⁵ Po naređenju

⁸⁰ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1094. Uz navedeno, nad Dubrovnikom kružili su njemački avioni koji su oko 11 sati počeli mitraljirati i bombardirati grad.

⁸¹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21434, t. br. 2376/1943, OKZD - VŽD od 19. rujna 1943.

⁸² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21434, t. br. 2376/1943, OKZD - VŽD od 19. rujna 1943.

⁸³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21434, t. br. 2376/1943, OKZD - VŽD od 19. rujna 1943.

⁸⁴ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21434, t. br. 2376/1943, OKZD - VŽD od 19. rujna 1943. Isaić sumira žrtve sukoba i pri tome navodi da je u borbi koja je trajala od 7 do 13 sati poginulo 15, a ranjeno 68 talijanskih vojnika, a kod Nijemaca je poginulo 10 i ranjena 23 vojnika. Među ranjenima bio je i njemački komandant, pukovnik Schmidhuber. Za vrijeme borbi ginuli su i građani. Poginulo ih je šestoro, a ranjeno dvoje. Uništena su dva njemačka kamiona, a kod Talijana oklopna kola i nekoliko ubijenih konja. Isaić navodi da materijalnih šteta nije bilo; dvije granate su udarile u zgradu električne centrale, bilo je zapaljenih zgrada na Montovjerni, a na Boninovu je izbio više požara (V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1094-1095).

⁸⁵ Postoji noviji rad o generalu Giuseppeu Amicu i utjecaju talijanske vojske u razdoblju 1941-43. na položaj hrvatskih Židova između Njemačke i Italije. Vidi: Menachem Shelah, »Kroatischen Juden zwischen Deutschland und Italien. Die role der italienischen Armee am Beispiel des Generals Giuseppe Amico 1941-1943.« *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 41/2 (1993): 175-195. Dostupno na: www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1993_2_2_shelah.pdf (pristup 24. rujna 2014). General Amico nije bio sklon Nijemcima, nije ih volio, nije bio naklonjen ni NDH. O položaju Židova u Dubrovniku pisano je u radovima Franka Miroševića »Godina razdora i ponora u istočnoj Hercegovina: Velika župa Dubrava od Rimskih ugovora do kraja 1941.« *Analni Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/2 (2013): 631-674 i »Velika župa Dubrava u 1943. godini do kapitulacije Italije.«: 407-457. Inače, Amico je podržavao suradnju Talijana s četnicima u borbi s partizanima.

njemačke komande, generala Amica ubio je talijanski fašist “crnokošuljaš” Lino Donofrio, koji se nakon pada Mussolinija priključio ustašama, radeći u organima policije. Donofrio je bio fašistički poručnik koji je nakon pada fašizma ostao na strani Mussolinija i pridružio se ustašama i Nijemcima. U prosincu 1943. Donofrio je bio u vlaku, obavljajući redarstvene poslove za Župsku redarstvenu oblast Dubrovnik. Saznavši da je Donofrio u vlaku, “časnici talijanske fašističke posade u Ravnom pokušali su ga 10. prosinca 1943. izvući iz vlaka i ubiti zato što je ubio generala Amica. Od uhićenja spasila ga je oružnička patrola i sklonila od napadača.”⁸⁶

Sumirajući broj zarobljenih talijanskih vojnika u Dubrovniku Vladimir Isaić navodi da ih je razoružano od 25.000 do 30.000. Evo što Vladimir Isaić kaže o sudbini talijanskih zarobljenika: “Po direktivama Vrhovne komande Weimachta postupak prema zarobljenicima je ovisio o grupi razvrstavanja. Klasifikacija zarobljenika je bila u tri grupe - ovisno da li žele ostati vjerni saveznici u ratu, ili se ne žele pridružiti Nijemcima i oni koji su davali (aktivan ili pasivan) otpor, predali oružje i surađivali s ustanicima. Sudbina ove zadnje grupe je svakako bila najteža. Po Hitlerovoj naredbi oficire se strijeljalo, a podoficiri i vojnici su najbržim putem transportirani preko Njemačke na Istok gdje su upotrebljeni kao radna snaga za fortifikacijske radove.”⁸⁷

Nakon navedenih događaja, 19. rujna u Dubrovniku je u stolnoj crkvi “održano svečano blagodarenje ‘Tebe Boga Hvalimo’ kojem su prisustvovala sve mjestne vojničke i građanske oblasti i časnici savezničke njemačke vojske, kao i njemački konzul u Dubrovniku. Poslije službe Božje u stolnoj crkvi, svi su otišli u gradsku općinu gdje je u 11 sati održana svečana sjednica, na kojoj je zapovjednik njemačkih oružanih snaga u Dubrovniku, pukovnik g. Šmithuber izabran počasnim građaninom grada Dubrovnika i osobno mu je predata počasna diploma. Ovoj sjednici pored pukovnika Šmithubera bilo je prisutno i nekoliko njemačkih časnika. Po izlasku iz obćine, narod je aklamovao pukovnika g. Šmithubera sa ‘živio’ i pljeskanjem ruku, dok je počastni vod njemačke i naše vojske, koji

⁸⁶ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21528, t. br. 2474/1943. dopis VŽD - Župskoj redarstvenoj oblasti Dubrovnik od 15. prosinca 1943. Napad na Donofrija u vlaku pomalo je misteriozan. Zašto su ga fašisti htjeli ubiti? Zato što je ubio generala, koji je bio protivnik nacističke i fašističke Njemačke, koja je iz zatočeništva spasila Mussolinija i pomogla mu da na sjeveru Italije, koju Angloamerikanci još nisu zauzeli, formira svoju marionetsku državu? Na kraju izvješća o pokušaju njegove likvidacije stoji da među talijanskim fašistima u Ravnom ima “veći broj komunistički raspoloženih vojnika”. U tom slučaju pokušaj otmice bio bi razumljiviji.

⁸⁷ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1095; tu vidi i više o sudbini zarobljenika.

su bili postrojeni pred obćinom sa dvije glazbe, pobrali od građana buran aplauz, kličući vojsci, Poglavniku, Fireru i oslobođenoj Dalmaciji koja je opet ušla u sklop NDH.”⁸⁸

Nažalost, nije to bilo nikakvo oslobođenje ni Dubrovnika ni Dalmacije. Slične ceremonije u stolnoj crkvi i općini videne su u više navrata u Dubrovniku od 1941. do 1943, kada su se zahvale i diplome dijelile talijanskim generalima. Zapravo, tada se u Dubrovniku slavila još jedna njegova okupacija. O raspoloženju hrvatskog pućanstva na području Dubrovnika prema NDH i Poglavniku, koje se u navedenom izvješću spominje, teško je danas, kad nema pouzdanih izvora, procjenjivati. Međutim, upravo u 1943. godini zbog gladi u Dubrovniku je došlo do pobune žena. Pobuna je ugušena uz pomoć talijanskih karabinjera.⁸⁹ Zar su i žene koje su se pobunile zbog gladi također bile za NDH i Poglavnika?

Na kraju članka “Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije” Vladimir Isaić se pita koja je bila pozadina talijanskog oružanog otpora bivšem savezniku i zaključuje da su im Nijemci nudili alternativu, ostati s njima i nastaviti rat ili ići u zarobljeništvo. Nisu htjeli ni jedno ni drugo, htjeli su se vratiti kućama. Zato su odlučili koncentrirati sve snage prema obali u Dubrovniku i oružjem osigurati odlazak iz njega uz pomoć brodova koji su se u to vrijeme nalazili u Gružu. Pritom su računali i na pomoć četnika koji su im trebali biti neka “zaštitnica”, a za protuuslugu predali bi im vlast. Njihov plan uspjele su postići samo talijanske snage s Pelješca, Mljeta i Korčule. Isaić zaključuje članak istinitom i realnom ocjenom: “Talijani nisu, dakle, pružili otpor radi borbe s Nijemcima, jer bi u tom slučaju tražili veze sa Narodnooslobodilaćkim pokretom (NOP), a što nisu činili. Očekivanje savezničkog iskrcavanja također nije mogao biti motiv otpora jer o desantu nije bilo nikakvih indikacija.”⁹⁰

Razoružanje talijanskih vojnika u Konavlima, na Pelješcu, Mljetu i Šipanu

Izvješće Mate Kandića, zapovjednika oružničke postaje Gruda, opisuje događaje vezane uz razoružanje talijanskih snaga u Konavlima. On tvrdi da se 15. rujna 1943. cijeli dan vodila “ogorćena topnićka i pušćana borba između njemaćkih i talijanskih oružanih snaga” i kako je “središte borbe tog dana bila

⁸⁸ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21434, t. br. 2376/43, izvješće OKZD - VŽD od 19. rujna 1943.

⁸⁹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21384, t. br. 2200, izvješće Oružnićke postaje Gruda - VŽD od 18. rujna 1943.

⁹⁰ V. Isaić, »Dubrovnik u vrijeme kapitulacije Italije.«: 1098.

Gruda.” Morao je prekinuti put za Grudu te je prenoćio u oružničkoj postaji Čilipi. Isti je 15. rujna imenovan zapovjednikom oružničke postaje Gruda. Došavši u Čilipe s oružnicima, krenuo je prema selu Mrcine. Cilj mu je bio uspostaviti vezu i pridružiti se njemačkim snagama koje su vodile borbu s Talijanima, kako kaže, “da i ovaj mali broj naših oružnika učestvuje sa njemačkim snagama u borbi za oslobođenje hrvatskih Konavala.”⁹¹ U Mrcine, koje su Talijani bili tek napustili, stigao je prije njemačkih vojnika, s oružnicima i nekolicinom naoružanih seljaka. Tu je, kaže, zarobio pet talijanskih vojnika i učitelja, koje je predao njemačkoj komandi u Grudi. “Pri ulasku u Mrcine još je bilo ostataka talijanske vojske i četnika na dunavskom brdu iznad Mrcina koji su prilikom našeg ulaska u Mrcine divljački s pomenutog brda nešto nerazumljivo urlicali ne otvarajući vatru na nas.”⁹²

U Mrcinama je Kandić zapovjedio da se izvjesi hrvatska zastava na zvoniku crkve Ćirila i Metoda. Zastavu je postavio mještananin Niko Rosović, koji je 1941. na zapovijed Talijana morao s vrha zvonika skinuti hrvatsku zastavu. Taj je čin, uz zvonjavu zvona i oduševljenje mještana, i proveden. Njemački su vojnici stigli u Mrcine kasno u noć. U Mrcinama su oružnici i mještani 16. rujna “prikupljali razbacano ratno tvorivo”, smjestivši ga na sigurno mjesto. Naredio je i glavaru sela Ljute da učini isto u svome selu. Mato Kandić je stigao u Grudu 16. rujna, predstavivši se “orst-komandantu koji je zapovjedio da sa oružnicima pomognem razoružavati italijanske vojnike, koji su s položaja upućivani u Grudu, gdje su po njemačkim vojnicima i oružnicima u velikim masama dočekivani i razoružavani bez ikakvog incidenta, a po razoružanju odmah prema Dubrovniku upućivani sa samovozima.”⁹³ Stanovnici Konavala odlazak Talijana obilježili su kao dan svoga oslobođenja, a ubrzo su se uvjerali da nije bilo tako.

⁹¹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21384, t. br. 2200, izvješće Oružničke postaje Gruda - VŽD od 18. rujna 1943. Treba znati da su područje Konavala istočno od Grude Talijani bili anektirali, pa prema tome nije ni bilo u sastavu NDH.

⁹² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21384, t. br. 2200/1943, izvješće Oružničke postaje Gruda - VŽD od 18. rujna 1943.

⁹³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21384, t. br. 2200/1943. Oteto oružje i streljivo od talijanskih vojnika odvučeno je u nepoznatom pravcu. Zapovjedeno je seoskim glavarima da skupljeno oružje, streljivo i ostali ratni materijal smjeste na sigurno mjesto i o tome obavijeste orst-komandaturu u Grudi. Oružje je skupljeno 20. rujna i prevezeno kamionima u skladišta. Mato Kandić tvrdi da je njemačka vojna vlast “izvjesnim seljacima koji su pomagali vojnicima u borbi s talijanskom vojskom podjelila oružje, i to stanovništvu sela: Lovornog, Ljute i Dunave. Za vrijeme oružane borbe mjesto Gruda je stradalo, više kuća od talijanskih topova bilo je oštećeno, kojima se na Grudu pucalo iz Mrcina, Debelog Brijega i Gumanca. Procjenjuje se da je šteta veća od 10 milijuna kuna. U tijeku borbe seljaci su u svemu pomagali njemačkim vojnicima.”

Naime, područje Konavala od Grude prema Boki kotorskoj potpalo je pod direktnu nadležnost njemačke Feldkomandature Cetinje, koja je početkom prosinca 1943. uhitila i pritvorila načelnika općine Gruda. Veliki župan Ante Buć iz Dubrovnika uzalud je intevenirao. Njemački zapovjednik u Kotoru mu je javio da on ništa ne može poduzeti, jer o statusu Grude i Kotora odlučuje njemačka komanda u Zagrebu. Treba znati da je NDH od njemačke komande tražila da, uz istočni dio Konavala, VŽD pripadne i Boka kotorska. Zato veliki župan Ante Buć javlja ministru unutarnjih poslova NDH sljedeće: “Radi očuvanja prestiža naše vlasti potrebno je najžurnije ishoditi nalog njemačke vojne vlasti u Zagrebu da se navedeno provede.”⁹⁴ Njemačka komanda je te zahtjeve ignorirala i nikada nije to pripojenje dozvolila.

Ubrzo zatim VŽD ponovo piše Ministarstvu unutarnjih poslova. U tom pismu donekle mijenja raniji zahtjev, tražeći da se nadležnost njemačke Feldkomandature u Mostaru protegne i na područje općine Gruda, a ako to ne bi bilo moguće, i na područje Kotora. Veliki župan Buć je smatrao da je apsurdno trenutno stanje na području Konavala zbog činjenice da se njima upravlja iz Cetinja.⁹⁵ Nezadovoljan time, u istom dopisu Ministarstvu unutarnjih poslova konstatira: “Kako naša vlast još nije u stanju da se u Kotoru organizira, to s crnogorske strane agitacija za Crnu Goru biva svaki dan sve veća. Obavješten sam da je na 10. prošlog mjeseca u *Crnogorskom viesniku* donesena viest ili odredba da se Boka kotorska pripoji Crnoj Gori.”

Na poluotoku Pelješcu, Mljetu i elafitskim otocima nije bilo njemačkih snaga, a ni četnika. Kroz cijelo razdoblje rata i talijanske okupacije na njima se postupno, ali uspješno razvijao Narodnooslobodilački pokret (NOP) i Narodnooslobodilačka borba (NOB). Imali su formirane partizanske oružane snage koje su Talijanima i oružanim snagama NDH pružale otpor. U vrijeme kapitulacije Italije, podržani od stanovništva koje je jedva dočekalo slom talijanske fašističke vlasti, oni su uspjeli razoružati talijansku vojsku. Na poluotoku Pelješcu partizani su se uspjeli zadržati usprkos čestim pokušajima njihova uništenja od strane talijanskih snaga, tzv. “čišćenjima terena”. Na poluotoku Pelješcu postojala su dva središta gdje su partizani uspješno proveli razoružanje talijanskih vojnika, u Orebiću i Stonu.

⁹⁴ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21500, t. br. 2443/1943, izvješće VŽD Ministarstvu unutarnjih poslova od 3. prosinca 1943.

⁹⁵ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21524, t. br. 2469/1943, izvješće VŽD Ministarstvu unutarnjih poslova od 8. prosinca 1943.

Grupa partizana pod vodstvom Ratka Duževića iz Orebića 9. rujna 1943. povelja je razgovore s Talijanima izvan mjesta Orebić. Zatražili su od njih da polože oružje i dali su im rok od jednog dana, dakle do 10. rujna. Saznavši za namjere partizana, talijanski su se vojnici u Orebiću počeli ukrcavati u brodove noću i prebacivati na Korčulu. U Orebić su partizani stigli 10. rujna, zauzevši talijanske bunkere bez ikakve borbe. Talijanski vojnici otpor nisu ni namjeravali pružiti jer im je naređeno da surađuju s partizanima. Međutim, oni su radije prihvatili soluciju da se prebace na Korčulu. Oružane borbe u Orebiću nije bilo. Došlo je samo do incidenta kad je skupina talijanskih vojnika stigla u Orebić iz Lovišta. Neki od njih nisu poštivali dogovor Duževića s njihovim zapovjednikom, da noću od 9/10. rujna talijanski vojnici ne izlaze iz vojarne. Neki od njih su ipak izišli i na obali pjevali talijanske pjesme. Naišli su na Duževića i pokušali pucati u njega. On je bio brži, pa je ustrijelio jednog vojnika. Sutradan je talijanska vojska s brodovima napustila Orebić i otputovala prema Korčuli. Iz Dubrovnika su prema Korčuli dvaput upućivani brodovi da se talijanski vojnici vrate u Dubrovnik, kao da Nijemci nisu znali da su partizani preuzeli vlast na Korčuli i da se ti vojnici nisu mogli ni htjeli vratiti u Dubrovnik u zarobljeništvo. Oni su, kao i talijanski vojnici s Korčule, s oružjem otplovili motornim brodovima u Italiju.

Kad su Talijani napustili Pelješac, partizani su pozvali zapovjednika oružničke postaje u Orebiću da se preda zajedno s oružnicima, a ako su željeli, mogli su se i priključiti partizanima. Oružnička postaja, iz koje je ranije u Dubrovnik otišlo osam oružnika, zauzeta je bez otpora. Zauzete su i postaje u Trpnju, Stonu i Janjini. Oružnici koji se nisu htjeli pridružiti partizanima dobili su propusnice s kojima su mogli doći do Dubrovnika.

Dan nakon kapitulacije Italije iz Trpnja je na četiri motorna broda otputovalo 400 talijanskih vojnika i časnika s većom količinom hrane i "ratnog tvoriva" bježeći iz Trpnja prema Italiji. Istog dana pet partizana iz Donje Vrućice (selo kraj Trpnja) razoružalo je oko 150 talijanskih vojnika, koje su prebacili jedrenjakom na Korčulu, a otamo su otputovali u Italiju. S Korčule se na Pelješac prebacilo 1.200 partizana koji su zaposjeli područje općine Trpanj. Oni su izvršili mobilizaciju svih obveznika rođenih od 1908. do 1925. godine.

Partizani su 9. rujna 1943. oslobodili Ston od Talijana, nakon što su se iz Stona povukli talijanski vojnici. "U tom času cijelo stanovništvo Stona nalazilo se u svojim kućama, izuzev oružnika sa Oružničke postaje Ston, koji su po saobćenju zapovjednika postaje oružničkog narednika Martina Prkačina bili

riešeni zauzeti položaje na periferiji mjesta i dati oružani otpor odmetnicima.”⁹⁶ Oružnici nisu pružili otpor. Partizani su ušli u Ston sa zapadne strane, uz pucnjavu pušaka i bombi, ali poslije kratkog vremena, “odmetnici, njih oko 20 na broju, ušli su u mjesto svrstani u jednom redu na maloj udaljenosti jedan od drugoga.” Po dolasku “odmetnika cielu noć se čuo glasni govor, pucanje pušaka i eksplozija bomba.”⁹⁷ Preuzevši vlast partizani su 10. rujna izdali proglas kojim obavještavaju narod da je “općina raspuštena te da oni u mjestu preuzimaju vojničku i civilnu vlast.”⁹⁸ Partizani su u Stonu mobilizirali muškarce rođene od 1911. do 1925. godine. Ubrzo zatim na Biokovo je upućeno oko 40 mobiliziranih mladića. Rekvirirana je i roba kod trgovaca.⁹⁹ Prilikom prevrata na Pelješcu partizanima je pristupio župnik sela Smokovljani (općina Ston) don Ante Salacan, rodod iz Opuzena.¹⁰⁰ Partizani su ga ubrzo imenovali predsjednikom Narodno-oslobodilačkog odbora Ston.¹⁰¹ Ustaškog povjerenika Franu Egekhera pok. Josipa i bivšeg općinskog načelnika Stona Peru Brboležu pok. Pera partizani su pritvorili i ispitivali, međutim oni su uspjeli pobjeći i doći u Dubrovnik.¹⁰²

Skupina partizana s Mljeta i Pelješca motornim barkama stigla je 11. rujna 1943. na Šipan gdje su zajedno s talijanskim vojnicima, njih oko 150, razoružali oružničku postaju od samo dva vojnika i formalno preuzeli vlast na otoku.¹⁰³ Za njezino osiguranje postavili su straže na obali. Zajedno s talijanskim vojnicima 17. rujna prebacili su se na Mljet, a odatle u Ston. Skupina od 50 talijanskih vojnika ostala je na otoku i 18. rujna dočekala njemačku vojsku koja je ponovno na tom otoku uspostavila vlast. Što je s talijanskim vojnicima bilo nakon toga, u dokumentu se ne navodi. Za pretpostaviti je da su se jedino mogli predati Nijemcima i ući u njihove jedinice ili su korišteni kao radna snaga, za gradnju vojnih utvrda na istočnom frontu.¹⁰⁴ Prema drugom dokumentu, partizani su

⁹⁶ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21362, t. br. 2249, izvješće Općinskog poglavastva Ston - VŽD od 25. rujna 1943.

⁹⁷ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21362, t. br. 2249/1943, Ston 29. rujna 1943.

⁹⁸ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21362, t. br. 2249/1943, Ston 29. rujna 1943.

⁹⁹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21373, t. br. 2265/1943, od 5. listopada 1943.

¹⁰⁰ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21315, t. br. 2188/1943. OKZD - VŽD od 23. rujna 1943.

¹⁰¹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21315, t. br. 2188/1943. OKZD - VŽD od 23. rujna 1943. Njemačke motorizirane jedinice su 22. rujna 1943. pošle od Rudina prema Stonu, koji su za dva sata zauzele. Partizani su se povukli iz Stona prema Janjini i odnijeli sve tajne spise. Oružnička postaja uspostavljena je u Stonu 24. rujna 1943. Pri povlačenju partizani su zapalili zgradu suda i odnijeli novac iz općinske blagajne.

¹⁰² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21362, t. br. 2249/1943, izvješće Općinskog poglavastva Ston - Kotarskoj oblasti Dubrovnik od 25. rujna 1943.

¹⁰³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21434, t. br. 2376, izvješće OKZD - VŽD od 19. rujna 1943.

¹⁰⁴ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21434, t. br. 2376, izvješće OKZD - VŽD od 19. rujna 1943.

13. rujna stigli na Šipanu i preuzeli vlast. U dokumentu se navodi da su “rastjerali načelnika, općinsku upravu i službenike.” Na Šipanu su ostali do 17. rujna kada su “evakuirali svoje snage s nekoliko ribarskih lađa na motor.” Prilikom obnove srušene vlasti na Šipanu načelnik Vicko Galić odrekao se svog položaja.¹⁰⁵

Iz navedenog se zaključuje da su se talijanski vojnici s Pelješca i Mljeta nakon kapitulacije uspjeli prebaciti na Korčulu. Potrebno je istražiti jesu li se s Korčule uspjeli prebaciti s oružjem u Italiju. Za pretpostaviti je da jesu, jer su se i talijanski vojnici uspjeli prebaciti s Korčule u Italiju, ostavivši višak oružja partizanima Korčule.

Otok Koločep nakon kapitulacije Italije bio je prometno odsječen od Dubrovnika. S Dubrovnikom nije imao ni telefonsko - telegrafsku vezu, a ni prometnu. Talijanska posada nije imala oružja. Čekali su dolazak Nijemaca da im se predaju bez ikakvog otpora, a između talijanske vojske i civila nije bilo incidenata.¹⁰⁶

Uspostavljanje njemačke okupacijske vlasti u VŽD

Njemačkoj vojsci i nije bilo teško ostvariti pobjedu nad talijanskim snagama koje su se nakon kapitulacije Italije nalazile na prostoru VŽD, jer su se za to temeljito pripremali i time ostvarili preduvjete za tu pobjedu. Oni su se na tom prostoru sa svojim oružanim snagama nalazili od svibnja 1943, uspostavivši dvojni talijansko-njemački kondominij. Jedino ih nije bilo na Pelješcu, koji je bio sastavni dio VŽD i na kojem je postojao dobro organiziran partizanski pokret. On je, uz podršku naroda, nakon kapitulacije Italije preuzeo vlast na Pelješcu.

Dočekavši spremno kapitulaciju Italije, Nijemci su ubrzo zauzeli veći dio prostora VŽD. Međutim, tim prostorom nisu lako vladali, jer im se ubrzo suprotstavljaju jedinice Narodnooslobodilačke vojske (NOV) izrasle u trogodišnjoj borbi naročito u kotarskim oblastima Gackom, Bileći, Trebinju i Stocu, koje su bile u sastavu VŽD. U spomenutom članku Zdravko Dizdar analizira pobjedu Njemačke i zaključuje da je toj pobjedi umnogome pridonijela ranije uspostavljena njemačka obavještajna služba, formirana u kolovozu 1943. pod nazivom “1035 oblasno vojno upravna komanda Mostar” (*Feldkommandatur 1035 Mostar*) sa

¹⁰⁵ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21555, t. br. 2506/1943, izvješće Općinskog poglavarstva u Šipanu - Kotarskoj oblasti Dubrovnik od 20. rujna 1943.

¹⁰⁶ FVŽD, inv. br. 21304, t. br. 2170, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 14. rujna 1943.

zapovjednikom Ventom Palom. Bila je to, tvrdi Dizdar, samostalna ustanova njemačke okupacijske uprave u kojoj je radilo 15-20 časnika i oko 100 dočasnika i vojnika. *Feldkommandatur 1035* djelovala je u velikim župama Hum i Dubrava, kojoj su bile potčinjene *Platzkommandature* u Mostaru i Dubrovniku.¹⁰⁷

Sustav okupacijske vlasti koju uvodi njemačka komanda u VŽD nije se razlikovao od sustava uspostavljenog za vrijeme talijanske reokupacije početkom rujna 1941. u tzv. II. ili demilitariziranoj zoni. Nijemci, kao ni Talijani, nisu dozvolili NDH da ima vojne objekte, utvrde i vojne baze, pa ni samostalne policijske snage na prostoru koji je držala njihova vojska. Vojne jedinice NDH bile su pod vrhovnim zapovjedništvom njemačke komande, bez ikakve samostalnosti. Nisu se ostvarila očekivanja da će, nakon kapitulacije Italije i pada njenog okupacijskog režima, područja koje je Italija anektirala Rimskim sporazumima doći pod direktnu upravu NDH i to ponajprije zato što je veliki dio tog područja nakon kapitulacije došao pod vlast partizana i NOP-a, a i zato što se tome suprotstavljala njemačka komanda. To najbolje pokazuje primjer teritorija istočno od Grude koji je Rimskim sporazumima 1941. pripao Italiji, a što smo prethodno opisali. Kad je VŽD pokušala uvesti svoju vlast, tome su se suprotstavili Nijemci. Područje Grude i Konavala ostalo je pod direktnom njemačkom upravom, kao i Boka kotorska.

Nakon sloma talijanske okupacijske vlasti u VŽD poduzele su se mjere prema onim osobama koje je talijanska okupaciona vlast posebnim propisom oslobodila služenja vojske u oružanim snagama NDH. Oslobođeni su bili zato što su rođeni na području na jadranskoj obali koje je Italija anektirala Rimskim ugovorima. Uz benevolentnost talijanske vojne vlasti, to su obilato koristili i oni koji na tom području nisu rođeni.¹⁰⁸ Odredbom Župske redarstvene oblasti Dubrovnik od 20. listopada su s dubrovačkih trgovačkih i ostalih radnji odstranjeni natpisi koji su postavljeni 1941. na talijanskom jeziku.

Nakon kapitulacije i odlaska Talijana s područja VŽD, njemačka je komanda dozvolila formiranje oružanih snaga milicije, da se bar donekle postigne sigurnost pojedinih predjela VŽD, jer na tom području nije bilo vojske ni oružnika. Odredi milicije formirali su se u svim selima. U kotarskoj oblasti Dubrovnik na čelu odreda milicije bio je umirovljeni bojnik Paul Ferri. U jedinice milicije

¹⁰⁷ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943. godine.«: 300.

¹⁰⁸ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21017, t. br. 2243/1943, izvješće VŽD - Popunidbenom zapovjedništvu Mostar od 30. rujna 1943.

ulazilo se dobrovoljno, pa mnogi nisu htjeli ući, jer su neke milicionere nakon upisa slali na bojišta izvan mjesta boravka, a milicija je trebalo upravo čuvati ta mala i neosigurana mjesta. Nakon akcije predbilježivanja pristup miliciji potvrdilo je 250 osoba sposobnih za borbu.¹⁰⁹

Početak studenog 1943. u sporazumu s njemačkim vojnim vlastima zapovjedništvo 6. domobranske pješačke divizije započelo je reorganizaciju dotad formiranih odreda milicije na dalmatinskoj obali od Metkovića do Grude. Prema odluci njemačkog zapovjedništva na cijelom navedenom području trebalo je formirati odrede milicije. Odlučeno je da se ti odredi podijele na bojne i satnije kojima će zapovijedati postavljeni zapovjednici. Kako milicija dotad nije bila formirana na području Konavala, naredeno je komandantu Ferriju da ju čim prije formira. Nakon reorganizacije njemačka komanda ponovno je imenovala Ferrija za komandanta. Sjedište mu je bilo u Komolcu. Dotadašnja milicijska bojna formirana za područje Dubrovnik - Metković ušla je u novu organizaciju milicije. Milicioneri su imali pravo na potporu u opskrbi koju će zapovjednik milicije uzimati iz njemačkog opskrbnog skladišta i upućivati “ustrojenim jedinicama u sjedištu njihovog zapovjedništva.”¹¹⁰ Oružničke postaje na području gdje su formirani odredi milicije morali su surađivati s njenim vodstvom. Milicija je radi jednoobraznosti na lijevom rukavu nosila bijeli povež. Zapovjedništvo cjelokupne milicije imalo je naziv “Zapovjedništvo južnodalmatinske milicije”.¹¹¹

U strukturi njemačke okupacijske vlasti u VŽD bila je i suradnja njemačke komande i zapovjednika njemačkih jedinica s četnicima, njihovim jedinicama i zapovjednicima. Međutim, ona se ipak uvelike razlikovala od suradnje koju su s četnicima imali Talijani. Za razliku od Talijana, Nijemci nisu formirali jedinstvenu vojnu četničku organizaciju poznatu pod imenom Dobrovoljačka antikomunistička milicija (*Milizia volontaria anticomunista*, MVAC) kojom su direktno zapovijedali talijanski časnici. Po njemačkim sporazumima s četnicima, njihovi su odredi u tome bili samostalniji, sudjelujući ne samo u oružanim borbama protiv partizana, već i u drugim poslovima i zadacima. Služili su kao

¹⁰⁹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21372, t. br. 2264/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD od 10. rujna 1943. Milicija je osiguravala važne objekte u mjestu, a po potrebi zamjenjivala i njemačke vojnike. Milicioneri su bili klasificirani: stariji su čuvali selo, a mlađi su bili u pokretnim jedinicama.

¹¹⁰ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21372, t. br. 2264/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD od 10. rujna 1943.

¹¹¹ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21431, t. br. 2370/1943, izvješće zapovjedništva 6. pješačke divizije Dubrovnik - VŽD od 2. studenog 1943.

čuvari željezničkih pruga i važnih industrijskih poduzeća, bili su vodiči njemačkih jedinica po njima nepoznatome terenu te izviđači i sudionici oružanih akcija u pozadini jedinica NOVJ.¹¹²

Državni arhiv u Dubrovniku i njegov zamjenik upravitelja dr. Vinko Foretić uputili su VŽD dopis s molbom da VŽD poduzme sve moguće mjere da ne dođe do uništavanja lavova i ostalih spomenika iz vremena mletačke vlasti u Dalmaciji, te da vlast oštrim redarstvenim mjerama, a i odgojnim sredstvima tu intervenira.¹¹³

Dubrovnik nakon uspostave njemačke vlasti

Dubrovnik je i nakon uspostave njemačke okupacijske vlasti ostao središte Velike župe Dubrava i svih njezinih upravno-administrativnih organa. U Dubrovniku je bio i Ustaški stožer, kojem je tada na čelu bio prof. Mladen Kaštelan. U Dubrovniku se nalazio i Njemački konzulat. U Dubrovniku je bilo i sjedište 6. domobranske pješadijske divizije, s pukovnikom Ivanom Šarnbekom i stožerom te divizije.

O prilikama u Dubrovniku nakon uspostave njemačke vlasti ne zna se mnogo, jer u fondu VŽD takvih dokumenata ima malo. Zna se da je grad u studenom 1943. potresla vijest o hapšenju gradonačelnika Iva Karlovića i njegova zamjenika, dogradonačelnika Nikole Gjivoja. Karlović i čitava njegova ekipa neobično su zaslužni, uspješno su rješavali probleme prehrane i, osim pobune žena u ožujku 1943, nije bilo nemira zbog prehrane. Karlović i njegov suradnik uhićeni su zbog sumnje da nisu spriječili malverzacije s prodajom šećera te da su zbog toga imali i materijalnu korist. Jedna trgovačka kuća kupila je izvjesnu količinu šećera u inozemstvu i pokušala je neovlašteno rasprodati u VŽD. Uhitila ih je njemačka tajna policija Gestapo 5. studenog 1943. i ispitivala. Zašto se njemačka tajna policija bavila tim predmetom, za koji su po zakonima isključivo snosili nadležnost organi VŽD, iz dokumenata se ne može otkriti. Njemački generalni konzul Aeldert i zapovjednik mjesta major Wasner zauzeli su se za puštanje Karlovića i Gjivoja

¹¹² Jozo Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu: 1941-1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1979: 314-315.

¹¹³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21283, t. br. 2146/1943. dopis Državnog arhiva Dubrovnik - VŽD. Dopis je upućen zato jer je stanovništvo bilo ogorčeno talijanskom okupacijom, pa je postojala opasnost da "neodgovorni elementi" unište kao kulturno dobro mletačke lavove koji ukrašavaju mnoge palače diljem Dalmacije, a potječu iz razdoblja mletačke vlasti. Vodstvo Državnog arhiva u Dubrovniku predlaže VŽD neka se skinu i sačuvaju ili da se "barem pokriju daskama", ako se ne mogu očuvati.

na slobodu.¹¹⁴ Veliki župan ocijenio je navedeni događaj “teškim incidentom” njemačke tajne policije, koju je vodio *Untersturmführer* Rabi. On je prijetio da će uhapsiti i velikog župana, ako ustanovi istinitost navoda o tom šećeru.

Dr. Ivo Karlović je uhićenjem bio uvelike kompromitiran, pa je veliki župan smatrao da više ne može obavljati funkciju gradonačelnika. Saznavši za predmet ispitivanja, veliki župan smatrao je da je to o čemu je dr. Karlović ispitivan “otrcana brbljarija uz neosnovane prijave iz prošlih godina, što je već putem istrage rasvijetljeno, a što je opetovano prijavljivano od strane profesora Mladena Kaštelana, ustaškog stožernika u VŽD”,¹¹⁵ te da nema osnova za hapšenje. Za Karlovića se zainteresirao šef Gestapoa u Sarajevu, dr. Lefter, koji “jednodušno osuđuje postupak Rabia, dok se u vlasti NDH svi izvlače da nisu nadležne nad Gestapoom.”¹¹⁶

Po svemu sudeći, hapšenje je pripremio ustaški stožernik VŽD, prof. Mladen Kaštelan, i to iz “lične netrpeljivosti”. On je ranije u Zagrebu rekao podžupanu VŽD Mehičiću da će uslijediti Karlovićevo uhićenje. Veliki župan Ante Buć tvrdi da je od ranije “poznata činjenica da između Kaštelana i dr. Karlovića postoji osobna netrpeljivost.”¹¹⁷ “Učinjenim činom stožernik je htio kompromitirati gradonačelnika, što je kod građana učinilo neugodan dojam jer se preko stranog redarstva,” kako tvrdi veliki župan, “kompromitiraju naši visoki javni funkcioneri,”¹¹⁸ a pogotovo zato što je Gestapo lažno tvrdio da je dr. Karlović znao za prodaju šećera, što Karlović zaista nije znao. Po svemu sudeći, intriga protiv Karlovića imala je širu zapletenu osnovu kojoj je Gestapo nasjeo. Veliki župan je tvrdio da “blamaža naše vlasti ne smije ostati nekažnjena,” predlažući da “nadležne vlasti izpitaju podrobno ovaj slučaj i primjene shodne mjere.”¹¹⁹ O tome dokumenti šute.

¹¹⁴ FVŽD, kut 20, inv. br. 21460, t. br. 2350/1943, izvješće VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova 7. studenog 1943.

¹¹⁵ FVŽD, kut. 5, inv. br. 17922, t. br. 58, izvješće VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova 13. studenog 1943.

¹¹⁶ FVŽD, kut. 5, inv. br. 17922, t. br. 58, izvješće VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova 13. studenog 1943.

¹¹⁷ FVŽD, kut. 5, inv. br. 17922, t. br. 58, izvješće VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova 13. studenog 1943.

¹¹⁸ FVŽD, kut. 5, inv. br. 17922, t. br. 58, izvješće VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova 13. studenog 1943.

¹¹⁹ FVŽD, kut. 5, inv. br. 17922, t. br. 58, izvješće VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova 13. studenog 1943. U pregledanim dokumentima fonda VŽD nije pronađen dokument koji bi potvrdio da je zahtjev velikog župana na bilo koji način proveden. Mladen Kaštelan bio je okorjeli ustaša koji je za vrijeme talijanske okupacije, kao protivnik Talijana, morao napustiti Dubrovnik, živjeti jedno vrijeme u Zagrebu. Kaštelan je predlagao za gradonačelnika Petra Slovinića, predratnog člana HSS, ali veliki župan je to odbio konstatacijom da je on njegov šurjak i da bi to bilo inkompatibilno s nadzorom vlasti velikog župana nad općinom. Inače je veliki župan smatrao da Slovinić ne bi bio prikladan za naporan rad i “obsežni saobraćaj sa strankama”.

Prehrana Dubrovniku u drugoj polovici 1943. došla je u tešku situaciju, koju je uspješno rješavao dr. Karlović. Građanstvo je moglo hranu nabavljati jedino švercom, jer aprovizacija nije funkcionirala, a cijene na slobodnom tržištu i u švercu bile su enormno visoke, pa i nepristupačne za tzv. “srednji i niži stalež.” Hranu su po visokim cjenama mogli kupiti samo bogatiji građani. Iz žitorodnih krajeva Hrvatske hrana se nije mogla dopremiti, jer je promet bio stalno u prekidu i većinom ugrožen od stalnih napada s kopna i zraka. Smatralo se da će u Dubrovniku u dogledno vrijeme gladovati ponajprije siromašni dio građana. Državni službenici jedva su izdržavali takvo stanje i to samo “samoprijegom i odricanjem, imajući za život baš onoliko da se jedva preživi.”¹²⁰ U gradovima, pa tako i u Dubrovniku, bilo je neizdrživo stanje s prehranom zbog velike skupoće, dok su plaće bile niske, s obzirom na cijene. Hranu u švercu moglo se kupovati, s obzirom na plaću, samo desetak dana u mjesecu.¹²¹

Poslije kapitulacije Italije prestala su u Dubrovniku raditi talijanska poduzeća. Zbog nestašice nafte smanjen je i rad dubrovačke električne centrale na minimum, pa su krajem 1943. prestali voziti dubrovački tramvaji. “Poslije savezničkog bombardiranja Gruža 3. prosinca 1943. Dubrovačka parobrodarska plovidba otpušta velik broj radnika, pa lučki radnici žive na dug, prodaju sve što mogu, pa čak i svoja posljedna odijela, jednom riječju, kaže Merčep u izvještaju zagrebačkoj Radničkoj komori, sve što su imali.”¹²²

U studenome 1943. došlo je u Dubrovniku do incidenta koji je izazvao župski povjerenik Hrvatskog radničkog saveza (HRS) u Dubrovniku, Božo Tudić, koji je zatražio od njemačke vojne komande u Dubrovniku da naredi VŽD isporuku jednog vagona pšenice za prehranu radnika. Veliki župan promptno reagira, ocjenjujući postupak Tudića “unižavanjem ugleda VŽD”, tražeći od ministra njegovu smjenu.¹²³

¹²⁰ Izvještaj zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 25. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 167: 525).

¹²¹ *Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 159. U skladištima aprovizacije hrane nije bilo.

¹²² Mira Kolar Dimitrijević, »Osvrt na društveno-ekonomsku strukturu Dubrovniku pred Drugi svjetski rat i položaj radničkog stanovništva za vrijeme Drugoga svjetskog rata.«, u: *Dubrovnik u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji 1941.-1945.*, ur. Miroslav Ćurin. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1985: 59. Siguran posao imali su građevinski radnici. Gradili su vojne objekte. Imali su malu plaću, a težak posao, popravljali su nakon bombardiranja puteve i vodovod.

¹²³ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21437, t. br. 2393/1943, dopis VŽD - Ministarstvu zdravstva i udružbe od 18. studenog 1943. Tudić se njemačkoj komandi obratio jer je “radništvo Dubrovniku zapalo u najteže prehrambene prilike, prestala je raditi Radnička kuhinja koja je dnevno izdavala cca. 366 obroka najsiromašnijim radnicima i obiteljima čiji su muževi bili u vojsci.”

Njemačka komanda u Dubrovniku provela je 14. studenog 1943. sveobuhvatnu iznenadnu i prostorno ograničenu policijsku potragu kojoj je bio cilj uhvatiti vojne bjegunce i sumnjive im osobe, za koje su smatrali da surađuju s komunistima. Potragu su izveli oružnici i domobrani uz prisustvo njemačke ophodnje. U potrazi je uhićeno oko 1.200 osoba rođenih od 1908. do 1925. godine. Većina uhićenih je kasnije puštena na slobodu, a zadržano je samo 75 osoba i upućeno u Mostar.¹²⁴

U vrijeme njemačke okupacijske vlasti u Dubrovniku se opaža i ilegalna djelatnost dubrovačkih komunista. Oni su, po naredbi Mjesnog komiteta Komunističke partije Hrvatske (KPH), po Gružu i Kuparima 5/6. studenog 1943. tajno raznosili letke u spomen Oktobarske revolucije.¹²⁵ Nešto kasnije, 24. studenog, u Dubrovniku su pronađeni leci pisani latinicom i ćirilicom pod naslovom "Poruka Vrhovnog komandanta na srednjem istoku". Njima se narod poziva na ustanak protiv Nijemaca, a one koji Nijemcima pomažu naziva se "neprijateljima Ujedinjenih naroda."¹²⁶

U Dubrovniku se u drugoj polovici 1943. nalazio dr. Tomo Jančiković, narodni zastupnik izabran na izborima za Narodnu skupštinu 1938. godine. Kao jedan od čelnika HSS, nakon uspostave NDH otputovao je u Crikvenicu gdje su se nalazile talijanske jedinice i gdje je ustaška vlast bila uvelike ograničena talijanskim prisustvom. U srpnju je stigao do Dubrovnika gdje se povezao s istaknutim pristašama HSS-a na čelu s Rokom Mišetićem, Franom Kolumbićem i Franom Dabrovićem. Iz Dubrovnika je Jančiković sa skupinom od desetak osoba brodom "Sv. Ante" krenuo 28. listopada 1943. prema Italiji. Skupina se tajno prebacila u Bari.¹²⁷

¹²⁴ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21441, t. br. 2407/1943, izvješće OKZD - VŽD od 15. studenog 1943.

¹²⁵ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21422, t. br. 2408/1943. izvješće OKZD - VŽD od 6. studenog 1943. Leci su veličali Oktobarsku revoluciju i sovjetsku armiju, pozivajući Hrvate i Srbe u NDH da pristupe NOP-u, "jer je posljednji čas da se povežu sve snage protiv okupatora, četnika i ustaša." Na pet mjesta u gradu su istaknute tri hrvatske, dvije jugoslavenske i jedna srpska zastava.

¹²⁶ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21501, t. br. 2437/1943, izvješće OKZD - VŽD. Nadnevak letka je 8. studeni 1943, s potpisom general H. M. Wilson.

¹²⁷ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21524, t. br. 2469/1943, VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova od 8. prosinca 1943. Iz Crikvenice tajnim vezama Jančiković je stigao u Split i susreo se s istaknutim pristašama Mačeka. Odatle je brodom stigao na Hvar i Korčulu, a iz Korčule u Dubrovnik, gdje se povezao s Rokom Mišetićem, čelnikom dubrovačkih pristaša Vladka Mačeka. Uz Mišetića bili su Frano Kolumbić i dr. Frano Dabrović. Mačekovci Dubrovnika u to su vrijeme s partizanima zaključili sporazum o suradnji. Ljubo Boban navodi da su tadašnji odnosi između pristaša HSS-a u Dubrovniku i partizana bili izuzetno dobri (vidi više: Ljubo Boban, *Tomo Jančiković - HSS između zapadnih saveznika i jugoslavenskih komunista*. Zagreb: Školska knjiga, 1996). Jančiković je bio mačekovac, ali je bio za organizaciju i pružanje otpora Nijemcima i NDH u partnerstvu s komunistima, pri čemu HSS ne bi bio potčinjen komunistima.

U Dubrovniku je za njemačke okupacije izlazio njemački list na hrvatskome jeziku. Vlasti u Dubrovniku su se tužile da taj list ne zadovoljava "hrvatske probitke, a što se hrvatstva tiče, skoro je bezbojan, pa se sve više osjeća da u Dubrovniku treba izlaziti naš list."¹²⁸

Aktivnost angloameričkih aviona na području Dubrovnika i VŽD svakog se dana pojačavala. U sve jačim formacijama angloamerički avioni nadlijetali su teritorij VŽD, pa tako i Dubrovnik. Bombardirali su naselja, željezničku prugu Dubrovnik - Mostar, vlakove, vojne objekte i privredna poduzeća. Od bombardiranja je najviše stradala dubrovačka luka Gruž, koju su angloamerički avioni u više navrata bombardirali i mitraljirali. Angloamerički avioni bombardirali su Lapad i Gruž 28. studenog 1943. Bacili su 84 bombe, a u napadu sudjelovalo je 26 aviona. U ovom bombardiranju oštećeno je 68 kuća, na nekoliko mjesta oštećena je obala, a potopljena su i dva broda. Poginule su 33, a ranjene 54 osobe.¹²⁹ Po drugom izvješću, razorena je cijela obala i oko 20 kuća, a oštećeno 10 kuća. Drugi dokument tvrdi da je bilo 40 mrtvih i 25 teže ranjenih, a lakše ranjenih je bilo 20.¹³⁰ Nad Dubrovnikom su kasno u noć 15. prosinca 1943. angloamerički avioni izbacili svijetleće rakete, ali nisu borbeno djelovali. Dana 18. prosinca 1943. nad Lapadom avion u niskom letu bacio je rezervoar sa zapaljivim sredstvom, što nije počinilo veću štetu. Pao je iznad vojnog skladišta na prometnoj raskrsnici. Uz rezervoar, avion je bacio i eksplozivne predmete, penkale i olovke.¹³¹

Uz avione, Dubrovnik su napadali i angloamerički ratni brodovi. Napad je počeo u noći 1. prosinca 1943. Izvjestitelj konstatira da je većina razornih granata pala u more, dok je manji dio eksplodirao na kršu iznad mjesta Mlini i grada Dubrovnika.¹³² Vraćajući se s Pelješca, gdje su nakon povlačenja partizana uspostavljali vlast NDH u općinama i Kotarskoj ispostavi Janjina, veliki župan

¹²⁸ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21524, t. br. 2469/1943. VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova od 8. prosinca 1943.

¹²⁹ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21510, t. br. 2450/1943. izvješće OKZD - VŽD od 29. studenog 1943. Za isto bombardiranje VŽD u izvješću od 3. prosinca navodi da je porušeno 10 kuća, a oštećeno 62. Ustanovljeno je 30 mrtvih i 20 ranjenih. Ujedno se navodi da je bačeno 90 bomba i to neke od 500, a neke po 100 kg. U bombardiranju je poginuo predstojnik Tehničkog odjela ing. Ljubo Boliškov, čija je kuća tom prilikom porušena.

¹³⁰ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21534, t. br. 2481/1943, izvješće Župske redarstvene oblasti Dubrovnik - VŽD od 1. prosinca 1943.

¹³¹ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21565, t. br. 2520/1943, izvješće Predstojništva željezničkog pograničnog i lučkog redarstva Dubrovnik - VŽD od 18. prosinca 1943.

¹³² FVŽD, kut. 20, inv. br. 21533, t. br. 2480/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 3. prosinca 1943.

Ante Buć, tajnik Velike župe Dubrava Ante Mihović, kapetan bojnog broda Nikola Crisomali i činovnik Kotarske oblasti Dubrovnik Vlaho Kordić izbjegli su smrt u Malom Stonu. Kad su se iskrcavali iz broda u Malom Stonu, angloamerički avion “naletio je i zapucao” na brod kojim su stigli do Malog Stona.¹³³

Od gradova i naselja VŽD najviše je i najteže stradao grad Ston, koji je u više navrata bombardiran. Uz Ston, angloamerički avioni napadali su i kotarsko mjesto Ravno, s obzirom da je bilo na željeničkoj pruzi, a avioni su najviše napadali vlakove. Ston je najviše stradao napadom od 11. studenog. Slijedila su dva uzastopna napada nakon 11. studenog 1943. godine.

Četnici i njihova politika u VŽD nakon kapitulacije Italije

Dolazak njemačke vojske na područje VŽD i uspostava dvojne okupacijske vlasti u njoj sredinom svibnja 1943. teško su pogodili četničke vođe i pripadnike njihovih oružanih snaga. Bojeći se razoružanja i uhićenja od njemačkih vojnika, oni bježe iz gradova i vojnih uporišta u planine i šume, gdje se skrivaju da ih Nijemci ne razoružaju i uhite. Nijemci su inzistirali na njihovom razoružavanju i raspuštanju njihovih oružanih odreda, poznatih pod imenom MVAC, jer su znali da će u slučaju eventualne invazije angloameričkih snaga na obale Jadrana četnici biti uz njihove protivnike. Protiv četničkih organizacija bila je i vlast NDH, koja se nadala da je došlo vrijeme kad će četnici s područja NDH nestati. Talijanska vojna komanda se protivila razoružanju, ali ne previše otvoreno. Talijansko vojno zapovjedništvo respektiralo je saveznika, jer su mu morali biti zahvalni što u operaciji *Weiss* nisu doživjeli još veći poraz i sramotu.

Talijani ipak popuštaju. Komanda 6. armijskog korpusa i zapovjednik Sandro Piazzoni donose naredbu 1. lipnja 1943. kojom se raspuštaju i razoružavaju sve jedinice Dobrovoljačke antikomunističke milicije. Svi pripadnici Dobrovoljačke antikomunističke milicije trebali su talijanskoj komandi položiti oružje.¹³⁴ Oni četnici koji su oružje predali upućeni su u talijanske vojarne gdje su trabali biti obskrbljeni i pod zaštitom talijanskih vojnika. Četničkim obiteljima garantirana je sigurnost. U naredbi je stajala da će zaštita pravoslavnih obitelji biti samo onda ako nemaju nikog iz obitelji u partizanima.

¹³³ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21633, t. br. 2480, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 3. prosinca 1943.

¹³⁴ FVŽD, kut. 17, inv. br. 20758, t. br. 1437/1943, zapovijed 6. armijskog korpusa od 1. lipnja 1943.

Hrvati i Muslimani u VŽD se nadaju, da će nakon Piazzonijeve naredbe biti kraj četničkog terora, koji ih tišti već treću godinu. Njihove su se nade izjalovile, kao što su se izjalovile i nade vodstva NDH i VŽD da će se, nakon raspuštanja Dobrovoljačke antikomunističke milicije, na čitavom prostoru na kojem su dotad četnici imali vlast vratiti administrativno-upravna vlast VŽD. Do toga nije došlo ne samo dok je u VŽD postojala dvojna talijansko-njemačka okupacijska vlast, već ni onda kad je Italija kapitulirala, pa se navedeno vodstvo moralo razočarati i u njemačke "saveznike". Naime, za vrijeme spomenute dvojne okupacijske vlasti talijanska komanda nije poduzimala energične mjere da se četnici razoružaju, nego su ih čak i dalje pomagali i planirali ustroj koji bi zamijenio raniju organizaciju Dobrovoljačke antikomunističke milicije. Nijemci pak sami to nisu mogli učiniti, jer su se četnici naoružani povukli u šume i izbjegavali prostore na kojima su se nalazili njemački vojnici. Istina, Nijemci su razoružavali četnike ako su na njih naišli na prostoru pod njihovom vlašću, ali to nije bilo dovoljno jer nisu poduzimali oružane akcije "čišćenja" terena po šumama, vjerovatno zato što za te akcije nisu imali dovoljno snaga.

Tako je četnička oružana struktura ostala sačuvana do kapitulacije Italije i surađivala s Talijanima, pa su se uoči kapitulacije pripremali da u VŽD preuzmu vlast uz njihovu pomoć, pred njihov odlazak za Italiju. U vrijeme kad Nijemci razoružavaju talijansku vojsku i vode borbe s Talijanima, četnici miruju, ne angažiraju se ni na jednoj strani. Koriste priliku za svoje naoružanje i mobilizaciju novih snaga. Njihovo jako uporište u to vrijeme je mjesto Grab-Zupci nedaleko Trebinja. Upravo na dan kapitulacije, što je prethodno konstatirano, kod tog vodstva stigli su čelnici talijanskih oružanih snaga u VŽD, generali Sandro Piazzoni i Giuseppe Amico. Općeniti je zaključak da su svi četnički odredi na području VŽD kolaborirali s talijanskim oružanim snagama. Njihova pomoć bila im je dragocjena u borbi s partizanima, odnosno jedinicama Narodnooslobodilačke vojske (NOVJ).

Njemačko-četnička suradnja

Nakon kapitulacije Italije četnici su se nalazili u nezavidnoj situaciji. Možda im se nije baš dopadala suradnja s Nijemcima, koji su ih dotad više ili manje progonili. Međutim, oni su nakon kapitulacije imali tri rješenja: ostati sami, kolaborirati s Nijemcima ili partizanima. Prvo rješenje za njih je bilo samoubilačko, partizani i Nijemci bi ih vrlo brzo uništili. S partizanima iz političko-ideoloških opredjeljenja nisu mogli surađivati, jer su im opredjeljenja bila proturječna.

Jedni i drugi su poslije rata reflektirali na isti prostor. Četnici su željeli obnoviti monarhiju i veliku Srbiju u kojoj će vladati isključivo Srbi. Partizani nisu htjeli monarhiju ni velikosrpsku hegemoniju, željeli su ostvariti federativnu Jugoslaviju i ravnopravnost svih njenih naroda. Uz navedeno i politički su isključivi. Partizane vode komunisti koji žele ostvariti jednakost svih nacija u budućoj Jugoslaviji, dok su četnici srpski nacionalisti i žele ostvariti hegemoniju Srba. Dakle, četnicima je ostalo samo jedno rješenje: suradnja s Nijemcima “kako se ne bi našli u procjepu između njih i partizana.”¹³⁵ Spomenuta suradnja četnika s Nijemcima nametnula im se, jer nije ostvarena njihova želja da se invazijom Angloamerikanaca na obale Jadranskog mora otvori front na Balkanu, na kojem bi oni bili na njihovoj strani. Istina, zapovjednici nekih četničkih skupina vrlo rano su se pridružili Nijemcima, već u vrijeme kad su njemačke snage zauzimale područje koje je ranije bilo pod talijanskom upravom.

Jozo Tomasevich u navedenom djelu konstatira da njemačka vrhovna komanda u početku nije namjeravala surađivati s četnicima. Smatrala je da će četnike neutralizirati “uklanjanjem sa scene njihovih vođa”.¹³⁶ Navedeni plan Vrhovne njemačke komande nisu realizirali operativni njemački komandanti. Smatrali su da za njemačke oružane snage nije dobro likvidirati četničke vođe, te da je bolje iskoristiti četnike u borbi protiv NOV tj. partizana, koji su u to vrijeme jako ojačali zapljenom velikih količina talijanskog oružja i municije, čime se naoružao veliki broj novih boraca. Od tada i sve više Hrvata ulazi u jedinice NOVJ. Oglušivši se na provedbu odluke o potrebi likvidacije četničkih komandanata, njemački operativni komandanti koji su vodili rat na Balkanu uspjeli su uvjeriti svoju vrhovnu komandu da odustane od likvidacije.¹³⁷ Time je otvoren put njemačko-četničkoj suradnji.

Svi sporazumi potpisani između pojedinih njemačkih operativnih komandanata i zapovjednika četničkih divizija i brigada morali su se temeljiti na direktivi o politici koju trebaju provoditi zapovjednici njemačkih trupa u NDH. Naredbu o tome donio je komandant njemačke Druge oklopne armije 29. rujna 1943. U njoj je navedena opsežna direktiva o politici koju treba provoditi prema četnicima

¹³⁵ J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*: 314.

¹³⁶ Tomasevich navodi sljedeće: “Negdje oko 20. septembra 1943. je Abwehr u Dubrovniku dobio naređenje da uhapsi sve četničke vođe prisutne u tom gradu, a 114. pješadijskoj diviziji u sjevernoj Dalmaciji naređeno je 23. rujna 1943. da uhapsi komandanta najveće postojeće četničke formacije Momčila Đujića” (J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*: 314).

¹³⁷ J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*.

na teritoriju NDH.¹³⁸ U naredbi 15. armijskog korpusa komandanti divizija i samostalnih grupa s četnicima mogu potpisivati sporazume “u slučaju krajnje nužde kada se nađu u situaciji da iznimno i s obzirom na ograničeno mjesto i vrijeme vode zajedno s četnicima zajedničku akciju protiv komunista.”¹³⁹

Koristeći navedene propise, zapovjednik Nevesinjskog četničkog korpusa Milorad Popović potpisao je sporazum s Nijemcima u Sarajevu nakon kapitulacije Italije. Isto je uradio i njemački pukovnik August Schmidhuber, kasniji zapovjednik 7. SS divizije *Prinz Eugen*. On je 14. rujna 1943. sklopio ugovor s četničkim vođom Teodorom Tošom Perovićem, dogovorivši s njim zajedničku borbu Nijemaca, Hrvata i četnika protiv partizana.¹⁴⁰ Sporazumijevanje i suradnja četnika s Nijemcima, tvrdi Z. Dizdar, “mogla se još izravnije i sveobuhvatnije provoditi nakon Hitlerove zapovijedi od 29. listopada 1943. kojom odobrava vojnu suradnju ‘s nacionalnim antikomunističkim snagama u zemljama Jugoistoka’, prema tome i s četnicima u NDH.”¹⁴¹

Sporazumom s Nijemcima četnici bez njemačkog odobrenja nisu smjeli voditi samostalne oružane borbe, a i to samo protiv partizana. Nisu smjeli silaziti u Dubrovnik i Konavle, a dobili su potpunu dominaciju u kotarevima Bileća i Gacko. Jedno vrijeme nisu imali vlast u Gackom, jer je bilo u partizanskim rukama.¹⁴²

¹³⁸ J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*. Sljedećeg dana, 30. rujna, zapovjednik 15. armijskog korpusa donio je naredbu podređenim divizijama i samostalnim grupama kada i na koji način mogu sklapati sporazume s četnicima.

¹³⁹ J. Tomasevich, *Četnici u drugom svjetskom ratu*. Takvi sporazumi su se morali odmah prijaviti obavještajnom oficiru 15. armijskog korpusa. U tim sporazumima bili su zabranjeni u principu politički pregovori, a ako se činilo da su takvi pregovori opravdani, trebalo ih je prijaviti. Pismeni sporazumi nisu sklapani za poslove u kojima su četnici čuvali pruge i industrijska poduzeća ili kad su služili kao vodiči njemačkim jedinicama, ili pak kad su za Nijemce vršili izviđanja i akcije u pozadini jedinica NOVJ i kad su ih Nijemci koristili u obavještajnom radu. Četnici su bili Nijemcima na usluzi prikupljajući stoku potrebnu za prehranu vojnika, omogućujući djelomično održavanje sajмова.

¹⁴⁰ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943. godine.«: 332. Ugovorom je utvrđen i stav četnika u slučaju angloameričke invazije na obalu Jadrana. Vezano uz navedeno, četnici su se obvezali da će se držati pasivno i da neće ometati kretanje njemačkih i oružanih snaga NDH. Četnici su se ugovorom obvezali da neće ugrožavati hrvatsko stanovništvo i da će sudjelovati u borbi s partizanima. Četnici su se ubrzo uključili u borbu, braneći Bileću od partizana s 1.500 vojnika.

¹⁴¹ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943. godine.«: 333. Dizdar zaključuje da su Nijemci po sporazumima s četnicima na području istočne Hercegovine, što znači i VŽD, otad pa sve do kraja rata opskrbljivali četnike oružjem, streljivom, opremom, hranom, omogućujući im popune i osnivanje novih zapovjedništava i postrojbi.

¹⁴² Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943. godine.«: 331.

Brojno stanje četničkih oružanih snaga u istočnoj Hercegovini

Četničke oružane snage u istočnoj Hercegovini u drugoj polovici 1943. brojile su 13.631 borca raspoređena u dva korpusa, Nevesinjski i Trebinjski, i devet brigada. Za treći, Dubrovački korpus, nema podataka o broju boraca. Nevesinjski korpus u svom sastavu imao je pet brigada: Nevesinjsku, Konjičku, Mostarsku, 1. i 2. gatačku, sa ukupno 3.768 boraca. Od tog broja, 435 boraca nije imalo oružja. Bilo je još 2.295 boraca na području kotareva Nevesinje, Gacko, Konjic i Mostar. Trebinjski korpus sa zapovjednikom Miloradom Vidačićem imao je četiri brigade: Trebinjsku, Bilečku, Ljubinsku i Stolačku, sa ukupno 3.412 boraca i još 4.156 boraca na području kotareva Bileća, Trebinje, Gacko, Stolac. U oba korpusa bilo je dakle 7.180 boraca, a na terenu još 6.451 četnik.¹⁴³ S obzirom da nema podataka o broju boraca u Dubrovačkom korpusu, a da su kotarevi Gacko, Stolac i Čapljina u drugoj polovici 1943. reorganizacijom velikih župa pripali Velikoj župi Hum, u VŽD su četničke oružane snage zapravo pripadale Trebinjskom i Dubrovačkom kotaru, za koji ne znamo koliko je imao četnika.

Broj četnika u istočnoj Hercegovini izgleda velik. Pitamo se na koji su način četnici nakon kapitulacije Italije privukli toliki broj boraca u svoje redove. Četnicima je to uspjelo jer su mobilizaciji po selima i gradovima istočne Hercegovine prisustvovala njemačke jedinice, pa je četničko vodstvo plašilo narod njemačkom egzekucijom ako ne pristane na mobilizaciju.

Nijemci su i četnicima dozvolili formiranje oružanih jedinica milicije u kotarevima Stolac, Čapljina i Metković. U vezi s navedenim, dane su upute zapovjednicima domobranskih divizija o mogućoj suradnji s četnicima.¹⁴⁴

Četnički teror i zločini za vrijeme njemačke okupacije

Prije kapitulacije Italije, četnici su početkom kolovoza 1943. pod vodstvom Ilije Ćuka iz Pribislavaca, Milana Suića i Vojka Bulata napali selo Čeljevo (kotar Čapljina). Napali su kuću Vidoja Babića. Tom prilikom uhitili su i ubili pet žena.¹⁴⁵

¹⁴³ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943. godine.«: 333.

¹⁴⁴ Z. Dizdar, »Politička i vojna kretanja na području istočne Hercegovine tijekom 1943. godine.«: 333.

¹⁴⁵ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21184, t. br. 2037/1943. izvješće OKZD - VŽD od 18. kolovoza 1943.

Dana 7. kolovoza 1943. na cesti Trebinje - Dubrovnik četnici su zaustavili putnički automobil i opljačkali putnike, među kojima su bile žena i kći predstojnika kotarske oblasti Trebinje M. Mamića.¹⁴⁶

Četnici ni u drugoj polovici 1943. nisu odustali od terora i zločina nad katolicima i muslimanima. Istina, masovnih ubojstava dolaskom Nijemaca više nije bilo, ali nisu prestala pojedinačna ubojstva, pljačke, izazivanje i općenito nije prestao njihov teror. Uspjevši postići sporazum s Nijemcima i dobiti njihovo povjerenje, po čitavoj istočnoj Hercegovini kreću se slobodno i javno naoružani, pjevaju izazovne pjesme koje posebno iritiraju postojeću vlast u onim općinama i kotarevima gdje još nisu uspostavili svoju potpunu vlast. Ne ustručuju se prepada na katolička i muslimanska naselja, čije su stanovništvo terorizirali. Nijemcima su govorili da nasilja rade partizani. No ipak, zapovjednik 6. oružničke pukovnije izvješćuje nadležne da “njihova suradnja s Nijemcima nije iskrena” i da “suraduju više iz bojazni i idu za tim da ubiju ugled i sposobnost naših snaga.”¹⁴⁷

U prosincu 1943. njihove vođe pripremaju se vrlo aktivno po selima da uspostave novu organizaciju svojih jedinica u čemu imaju poteškoća, “jer ih pravoslavci i dobar dio bivših četnika napušta i prilazi partizanima”.¹⁴⁸ Da osiguraju što više oružja, municije i ostale opreme, izgovaraju se da oružja nemaju dovoljno, iako su ga imali. To im i uspijeva, jer su ih Nijemci koristili u akcijama protiv partizana u istočnoj Hercegovini. Oružnička komanda u Mostaru smatra da četnici trenutno ne progone i ne ubijaju katolike i muslimane jer su uvelike angažirani u borbama s partizanima, “koji ih nemilosrdno progone i ubijaju.”¹⁴⁹ Prema ocjeni navedenog zapovjedništva, na kraju 1943. “osim pljačke, ubojstava pučanstva, mahom muslimana, i manjih napadaja na nezaštićene željezničke postaje četnici u istočnoj Hercegovini nisu postigli značajnije uspjehe u borbi s partizanima. Inače treba konstatirati da i dalje ne priznaju vlast NDH te da ju izrabljaju kada je u pitanju obskrba njima naklonjenog pučanstva.”¹⁵⁰ U

¹⁴⁶ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21185, t. br. 2038/1943, Župska redarstvena oblast Dubrovnik - VŽD od 1. kolovoza 1943.

¹⁴⁷ Izvod iz izvještaja zapovjedništva 6. oružničke pukovnije (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 206: 511-525).

¹⁴⁸ Izvješće Zapovjedništva 3. zbornog područja od 2. prosinca 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 206, dokument br. 215).

¹⁴⁹ *Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 206. Pritom se u tekstu navodi da iako ne napadaju katolike i muslimane, ostala im je “njihova mržnja”.

¹⁵⁰ *Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 206.

posljednje vrijeme neki od njihovih vođa su se “primirili i prestali napadati hrvatski živalj, pa su u tom smislu rasturili letke i pokazuju želje za pomirbom.”¹⁵¹

Evo primjera četničkog terora nad domobranima i stanovništvom VŽD. Vozeći se željeznicom od postaje Duži do Volujca 19. listopada 1943. pjevali su pjesme koje izvjestitelj ocjenjuje “izazovnim”. U njima se prizivala Velika Srbija i kralj Petar II. Prijevoz vlakom nisu plaćali, jer se željezničko osoblje plašilo od njih tražiti novac za kartu i nije ih moglo iz vlaka izbaciti. Usput rečeno, vojska NDH i njemački vojnici redovito su plaćali prijevoz.¹⁵² Dana 10. listopada 1943. oko 19 sati u gostionici Arslanagić u Trebinju nepoznati četnik u pripitom stanju držeći u u ruci pištolj zahtijevao je da mu prisutna četiri domobrana i jedan vodnik viču: “Živio kralj”. Oni su ga poslušali i viknuli, a da nisu na to reagirali. Što je tragičnije, za drugim stolom bilo je petnaest domobrana, ali ni oni ništa nisu poduzeli.¹⁵³ Međutim, 13. rujna 1943. između sela Lozice i Vrbice (općina Zaton, mjesto Orašac, kotar Dubrovnik) nepoznati četnici su iz pištolja ubili Emu Zec iz Lozice i Ivana Kobilića iz sela Vrbice, općina Zaton. Njihova mrtva tijela bačena su na put prema Dračama.¹⁵⁴ Kad su njemačke oružane snage napustile Bileću i preselile se u Trebinje, četnici su počeli činiti zločine. Dana 18. rujna 1943. zatvorili su i na “najstrašnji način mučili Vladu Kokolja, učitelja, Jovana Šolatića, geometra i Bosiljku Šulović, služavku. Uhićenici su u zatvoru ostali pet dana i nakon toga su ih ubili.”¹⁵⁵ Na kuću Bećira Zuhrića iz sela Opličića (Stolac) četnici su bacili bombe i pucali iz pušaka. Bećira su teže ranili, a njegovu majku, sina i ženu lakše. Kuća je oštećena. Zločin su počinili četnici Jovo Stojčić i Danilo Žaurlić iz Rečice.¹⁵⁶ Četnici su 13. studenog 1943. ubili Anu Krvavac, a Soku Bistinu teško ranili.

¹⁵¹ Izvješće 3. zbornog područja od 17. prosinca 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 227).

¹⁵² FVŽD, kut. 20, inv. br. 21409, t. br. 2319/1943, zapovjedništvo 6. oružničke pukovnije od 20. listopada 1943. Evo nekih od pjesama: “Paveliću bolje bi ti bilo da nijesi u Srbe diro,” “Srbijo majko mila, sve od tebe do Mostara je Srbija”, “Kralj Petar iz Londona piše, Srbi braćo ne bojte se više, a mi njemu otvoreno pismo da se ni bojali nijesmo”.

¹⁵³ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21476, t. br. 2364/1943, izvješće OKZD - VŽD 4. studenog 1943.

¹⁵⁴ Izvješće Oružničke postaje Dubrovnik Državnom tužiteljstvu Dubrovnik o četničkim ubojstvima dviju osoba s područja Zatona (Zdravko Dizdar i Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini: 1941.-1945.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1999: 575-576).

¹⁵⁵ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21412, t. br. 2324/1943, izvješće Kotarske oblasti Bileća - VŽD od 25. listopada 1943.

¹⁵⁶ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21477, t. br. 2369, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 2. prosinca 1943. Kad su partizani ušli u Bileću, ubijene su izvadili iz jame htijući ih pokopati u groblju uz pravoslavnu crkvu “uz najveće počasti”. Međutim, to je spriječio ulazak Nijemaca u Bileću, a partizani su se morali povući.

Obje su živjele u selu Dračevu. Presreli su ih i napali na putu prema mjestu Blato (6 km od Čapljine).¹⁵⁷ Četnici su, u sporazumu s Nijemcima, 27. studenog 1943. zapalili deset domova u selu Predolje (Stolac). Sve kuće izgorjele su do temelja. Seljacima su kuće zapaljene, jer su počinitelji smatrali da vlasnici tih kuća surađuju s partizanima koji su uhitili četničkog vođu Đura Andrića i ubili ga.¹⁵⁸ Nakon napada partizana na vlak između Poljica i Diklića, na prijedlog četnika popaljena su sela Grmljani, Sedlari (kotar Ravno) i Repti (kotar Trebinje). Četnici i Nijemci su smatrali da su stanovnici navedenih sela sudjelovali u napadu na vlak. U selu Repti ubili su četiri žene i jednog muškarca. Naknadno je iz istog sela odvedeno osam mještana. Svi su obješeni o telegrafске stupove, a 150 žena i djece sprovedeno je u Trebinje.¹⁵⁹ Nestalog Julija Čotija, nadzornika b.b. linije državnih željeznica u mjestu Humu, četnici su ubili 21. listopada 1943. Njegov leš pronađen je 24. listopada 1943. i pokopan u Trebinju.¹⁶⁰

Razvoj Narodnooslobodilačkog pokreta u VŽD u drugoj polovici 1943.

Nakon bitke na Sutjesci jako oslabljene snage 10. hercegovačke brigade vraćaju se u Hercegovinu s oko 300 boraca, s kojima se nije moglo poduzimati oružane akcije protiv nadmoćnijih njemačkih, domobranskih i četničkih vojnih formacija. Četničke snage su bile mnogobrojnije, naročito zato što su se crnogorski četnici prebacivali na područje Hercegovine. Glavni zadatak vodstva NOP-a u Hercegovini bio je tada brojno ojačati 10. hercegovačku brigadu. Kapitulacija Italije za navedeno pružila je idealne uvjete. Talijanska se vojska iz istočne Hercegovine povukla, a nakon njenog odlaska ostalo je dosta oružja i municije. To je iskorišteno za naoružanje pridošlih boraca. Nakon kapitulacije Italije 10. hercegovačka brigada napada utvrđena mjesta koja brane četnici, domobrani i Nijemci. Tada je 10. hercegovačka brigada imala već oko 1.200 boraca.¹⁶¹ Ova brigada je, prema naređenjima nadređene joj komande, imala zadatak da na prostoru južne Hercegovine razbija četničke postrojbe i borbom stvara uvjete za mobilizaciju novih boraca.¹⁶²

¹⁵⁷ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21510, t. br. 2450, izvješće OKZD - VŽD 17, studenog 1943.

¹⁵⁸ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21538, t. br. 2486/1943 od 4. prosinca 1943.

¹⁵⁹ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21534, t. br. 2481/1943, izvješće Župske redarstvene oblasti Dubrovnik - VŽD od 1. prosinca 1943.

¹⁶⁰ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21534, t. br. 2481/1943, Župska redarstvena oblast Dubrovnik - VŽD od 1. prosinca 1943.

¹⁶¹ Izvještaj zamjenika 3. NOU divizije štabu divizije od 5. listopada 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 25).

¹⁶² Naređenje štaba 3. NOU divizije od 11. rujna 1943. štabovima brigada (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 17, dokument br. 68: 154).

Povećanjem broja boraca zapovjedništvo 10. hercegovačke brigade prišlo je formiranju udarnih grupa. Vodstvo je ocijenilo da na prostoru Hrgud-Dabar-Nevesinje postoje "lijepje perspektive za mobilizaciju". Zato je s područja Popovog Polja, Trebinja i Ljubomira 10. hercegovačka brigada krenula prema Hrgudu, Dabru i Nevesinju.¹⁶³ Vodstvo brigade je računalo da će za dvadesetak dana formirati 12 udarnih grupa. Prema Dabru i Nevesinju partizani su za novoformirane udarne grupe provodili mobilizaciju i organizirali masovne političke zborove na kojima se propagirala politika vodstva NOP-a. Veliki zbor održan je u selu Kobašu, kojem je prisustvovalo stanovništvo okolice Dabra, Hrguda i Vlahovića.¹⁶⁴ Nije uspjela mobilizacija koju su partizani pokušali provesti na području Kotarske oblasti Gacko. Muškarci sposobni za vojsku skrivali su se pred partizanima, ako nisu uspjeli poći k četnicima. Partizani su ih pozivali, davali im rokove da se vrate kućama. Međutim, nisu dolazili kućama dok su partizani bili u selu.¹⁶⁵

14. pješačka pukovnija javlja 13. rujna 1943. godine 6. pješačkoj diviziji o situaciji na području Trebinja. Pri tome konstatira da je stanje na području sjeverno, istočno i južno od Trebinja neizvjesno, da se partizani i četnici prikupljaju, svaki za svoje posebne namjere i ciljeve.¹⁶⁶ Dana 13. rujna 1943, dakle pet dana nakon kapitulacije Italije, partizani su zauzeli Gacko. Na čelu im je bio Vlado Šegrt. "Čim se prikupe, što može biti već danas, kreću na Bileću, a zatim na Trebinje." Domobranska komanda ocjenjuje da partizani imaju najmanje 2.000 vrlo dobro naoružanih boraca i teško oružje.¹⁶⁷

Krajem listopada 1943. godine 10. hercegovačka brigada imala je 11 bataljona podijeljenih u tri udarne grupe. U svakom bataljonu bilo je oko 160 boraca - partizana. Dakle, krajem listopada 10. hercegovačka brigada imala je oko 1.800 boraca - partizana.¹⁶⁸ Oružane akcije koje u drugoj polovici listopada provodi 10. hercegovačka brigada u Hercegovini zapovjedništvo 6. oružničke pukovnije

¹⁶³ Izvještaj štaba 10. hercegovačke brigade štabu 3. NOU divizije od 5. listopada 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 26: 70-72).

¹⁶⁴ Naređenje štaba 2. udarne grupe 10. hercegovačke brigade štabovima bataljona od 18. listopada 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 103).

¹⁶⁵ Izvještaj 1. udarne grupe od 24. listopada štabu 10. brigade o djelovanje jedinice na Gatačkoj Površi (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18: 330-333).

¹⁶⁶ Izvještaj 6. pješačke pukovnije od 13. rujna 1943. o situaciji na području Trebinja zapovjedništvu 6. pješačke divizije (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 17, dokument br. 194: 446).

¹⁶⁷ Izvještaj 14. pješačke pukovnije od 13. rujna 1943. o situaciji na području Trebinja (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 17, dokument br. 194: 447).

¹⁶⁸ Izvještaj štaba 10. hercegovačke brigade štabu 5. NOU korpusa o prilikama u Hercegovini od 31. listopada 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 171).

ocjenjuje sljedećom konstatacijom: “Komunističko-partizanska akcija poprima svakim danom šire razmjere. Njihovi redovi pojačani su talijanskim vojnicima koje se nije uspjelo razoružati od strane njemačkih snaga, sa svim naoružanjem suvremenim koje su imali na uporabi. Ove partizanske grupe predstavljaju danas prave borbene jedinice te s njima treba ozbiljno računati. Treba poduzeti opsežne mjere ‘čišćenja’, jer se dosadašnjim snagama nije uspjelo postići uspjeha.”¹⁶⁹

Početak studenog 1943. komanda NOV u Hercegovini počinje formirati partizanske odrede, pri čemu im dodjeljuje borce iz brigade. Borci iz brigade “trebali su biti srž odreda”, koji će usmjeriti djelatnost na svoje povećanje i jačanje “boračkog duha”.¹⁷⁰ Namjera formiranja odreda imala je cilj da ih, kad ojačaju, usmjere prema “dokusurivanju četnika i učvršćenju narodne vlasti, kao i mobilizaciju novih boraca za nove partizanske jedinice.”

Nakon provedenih priprema formiraju se dva odreda - Južni hercegovački odred i Sjeverni hercegovački odred. Komandant Južnog hercegovačkog odreda bio je Jovan Andrić, a Sjevernog hercegovačkog odreda Gojko Kundačina. Područje djelovanja Južnog hercegovačkog odreda bilo je na teritoriju kotareva Stolac, Trebinje, Ljubinja, Bileća. Navedeno područje se prostire od Dubrave do Mostara i Metkovića, kao i prostor bliže Banjanima i Dubrovniku. Prostor djelovanja Sjevernog hercegovačkog odreda je područje Gackog i Nevesinja.¹⁷¹

Aktivisti 10. hercegovačke brigade, organizirani po grupama, bili su raspoređeni na čitavom prostoru istočne Hercegovine (južno od komunikacije Stolac - Plano, pa sjeverno od spomenute komunikacije na prostoru Nevesinja te na području Gackog). 10. hercegovačka brigada početkom studenog 1943. imala je oko 1.800 boraca, “skoro sve omladina i u najvećem dijelu dobrovoljci. Dobro je bila naoružana, imala je preko 100 automatskih oružja s nekoliko teških bacača i više lakih.”¹⁷²

Krajem studenog 1943. jedinice hercegovačkih partizana narasle su do formiranja Hercegovačke narodnooslobodilačke udarne (NOU) divizije koja se osniva 22. studenog 1943. Osim 10. hercegovačke brigade, u sastavu Hercegovačke

¹⁶⁹ Izvod iz izvještaja zapovjedništva 6. oružničke pukovnije za drugu polovicu listopada 1943. od 25. listopada 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 206).

¹⁷⁰ Izvod iz izvještaja zapovjedništva 6. oružničke pukovnije za drugu polovicu listopada 1943. od 25. listopada 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 206).

¹⁷¹ Naredba štaba 10. hercegovačke brigade od 11. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 37). Do formiranja Južnohercegovačkog odreda, na njegovom prostoru djelovali su Bilečki, Vlahovički, Stolački, Popovopoljski i Šumski odred s ukupno 250 boraca.

¹⁷² Izvještaj štaba 10. hercegovačke brigade štabu 2. udarnog korpusa od 3. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 16).

divizije bile su 2. hercegovačka brigada i 3. hercegovačka brigada. One su osnovane od udarnih grupa koje su se nalazile unutar 10. hercegovačke brigade. U dokumentu o formiranju spomenute divizije ne navodi se broj boraca. Međutim, ako je 10. hercegovačka brigada imala oko 1.800 boraca, budući da je divizija imala tri brigade može se pretpostaviti da je imala više od 5.000 boraca - partizana. Njezin zapovjednik bio je potpukovnik Vlado Šegrt, raniji zapovjednik 10. hercegovačke brigade; načelnik štaba bio je potpukovnik Rade Hamović, a politički komesar Dragiša Ivanović.

Glavni zadatak novoosnovane hercegovačke divizije bio je “uništenje okupatora i njegovih slugu, rušenje svih komunikacija i sprečavanje svakog saobraćaja” te “mobilizacija novih boraca i učvršćenje narodne vlasti.”¹⁷³ Nakon što je divizija formirana (kasnije nazvana 29. divizija), četnici su u studenom 1943. poduzeli opsežne akcije s namjerom da je unište. U tom cilju zapovjednik Nevesinjskog i Trebinjskog korpusa, Petar Bačović, formira grupu od oko 2.800 četnika “koja je u sadejstvu s njemačkim snagama vodila borbe protiv jedinica 29. divizije NOVJ”.¹⁷⁴

Krajem 1943. godine, nakon što su organizirali obranu jadranske obale, Nijemci su poduzeli u zimi 1943/1944. snažne oružane akcije kojima su htjeli razbiti snage NOVJ na centralnom dijelu jugoslavenskog ratišta. Hercegovina je u tim operacijama u početku bila poprište žestokih borbi. Tim borbama Nijemci su, zajedno s četnicima i oružanim snagama NDH, htjeli osigurati kontrolu nad komunikacijama koje povezuju jadransku obalu sa zaleđem. Za ostvarenje tog cilja 7. SS divizija *Prinz Eugen* sa 6. domobranskom divizijom i četnicima poduzela je koncentričan napad iz Nevesinja, Stoca i Bileće na prostor koji je držala 29. divizija. Međutim, navedene snage nisu uspjele svladati 29. diviziju. Ona im je pružila snažan otpor i time se spasila sloma, nastavivši i dalje pružati snažan otpor neprijateljskim snagama. Brigade 29. divizije trenutno se manje orijentiraju na osvajanje neprijateljskih jakih uporišta, usmjerujući se na uništenje i onesposobljavanje komunikacija koje su u to vrijeme Nijemcima mnogo značile. Divizija napada prvenstveno četnike i provodi mobilizaciju, gdje god je to mogla.

Vojno-politička situacija nakon formiranja 29. divizije ojačala je snagu NOP-a i oružanih snaga NOVJ. Narod istočne Hercegovine sve se više orijentira prema

¹⁷³ Izvještaj štaba Hercegovačke NOU divizije štabu 2. korpusa NOVJ o borbama i situaciji u Hercegovini od 14. do 30. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 141).

¹⁷⁴ Izvještaj štaba Hercegovačke NOU divizije štabu 2. korpusa NOVJ o borbama i situaciji u Hercegovini od 14. do 30. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 141).

NOP-u. Ustaške jedinice su u to vrijeme uglavnom pasivne, a četnici aktivni. Njima Nijemci sve više pomažu u hrani, oružju i municiji, “a u operacijama i zločinima djeluju zajednički.”¹⁷⁵ Vodstvo NOVJ na području istočne Hercegovine primjenjivalo je efikasnu vojničku taktiku. Za vrijeme jačih neprijateljskih napada (kada su bili u manjini i slabiji od neprijatelja) “raspršili” bi svoje snage, a kad je napad prestao, ponovo su se grupirali na drugim odsjecima, obnavljajući napade na svoje protivnike.

Ocjenjujući borbene aktivnosti hercegovačkih partizana, zapovjednik 6. oružničke pukovnije početkom studenog 1943. zaključuje: “Komunistička partizanska djelatnost i nadalje se ispoljava u napadima na naše slabije posade, naseljena mjesta, željezničke pruge i objekte. Naše snage odolijevaju partizanskim snagama, ali u uništenju ovih bandi nije postignut željeni uspjeh. Partizanske snage ugrožavaju cijelu Hercegovinu, osobito područja kotareva Nevesinje, Gacko, Bileća i Trebinje. Na poluotoku Pelješcu čišćenje nema željene brzine.”¹⁷⁶ Zbog navedenog, ocjenjujući stanje javne sigurnosti u VŽD, početkom studenog 1943. konstatira da je stanje nepovoljno zbog sve jačih akcija partizana. Zapovjednik od nadležne komande traži “dodatne snage koje će svladati partizane jer dosadašnje akcije protiv partizana nisu još doprinijele željenom poboljšanju snaga.”¹⁷⁷

Uspjesi partizana u borbama kod njemačko-četničko-domobranskih snaga prouzrokuju demoralizaciju i nezadovoljstvo općim stanjem na bojištima. Navedeno priznaju i zapovjednici njemačko-kvislinških snaga. Evo što o tome u izvješću piše: “Raspoloženje u vojsci - oružništvu uvjetovano je prehranom, odijevanjem, naoružanjem. Prehrana ne odgovara, kod vojnika se osjeća klonulost i nezadovoljstvo, isto je i u odjeći. Kod njemačke vojske nije tako, posebno su klonuli oni oružnici koji imaju djecu i obitelj. Vojna neposlušnost kod obveznika je izrazita. Pravoslavni obveznici su u četničkim redovima i uopće se ne odazivaju, a mnogo Hrvata - katolika i Muslimana našlo je u organizaciji *Todth* zaposlenje. Oružnici iz postaja bježe.”¹⁷⁸

¹⁷⁵ Izvještaj štaba Hercegovačke NOU divizije štabu 2. korpusa NOVJ o borbama i situaciji u Hercegovini od 14. do 30. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 141).

¹⁷⁶ Izvještaj zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 10. studenog 1943. o vojno-političkoj situaciji u Hercegovini (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 159).

¹⁷⁷ Izvještaj zapovjedništva 6. oružničke pukovnije od 10. studenog 1943. o vojno-političkoj situaciji u Hercegovini (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 159).

¹⁷⁸ Izvještaj domobranske bojne Gacko od 25. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 168).

Značajnije oružane borbe u VŽD u drugoj polovici 1943. Borbe u istočnoj Hercegovini

Dokumentacija o oružanim borbama u VŽD između jedinica NOVJ i združenih njemačko-domobransko-ustaških i četničkih snaga je vrlo opsežna. Ima više fondova o tome. Opis tih oružanih bitaka ovom prilikom nije moguće posve iznijeti. U ovom odjeljku izdvojit ćemo i zadržat ćemo se samo na značajnim bitkama koje su promijenile odnos snaga na navedenom prostoru i koje su potvrdile uspjeh jedinica NOVJ u borbama s protivnicima.

O borbama partizana s okupatorom i njegovim suradnicima najviše podataka ima u izvješćima OKZD upućenima VŽD i nadležnim komandama, koja se nalaze u fondu VŽD i u Zborniku dokumenata, tom 4. U tim dokumentima donose se iscrpni podaci o bitkama, vojnim planovima, broju vojnika, poginulim i ranjenima, stradanju stanovništva i drugom.

Jedan od velikih uspjeha jedinica NOVJ odmah nakon kapitulacije Italije bilo je zauzimanje Gackog, Avtovca i Gračenice. Gacko su partizani zauzeli 13. rujna 1943. Zauzele su ga jedinice 10. hercegovačke brigade pod zapovjedništvom Vlade Šegrta. Hercegovački partizani očekivali su dolazak crnogorskih partizana pod vodstvom Peka Dapčevića, koji su trebali zajedno napasti Bileću i Trebinje s oko 2.000 “vrlo dobro naoružanih boraca i s teškim oružjima”.¹⁷⁹

Drugi značajniji uspjeh 10. hercegovačka brigada postigla je zauzećem kotarskog mjesta Ravno 24/25. rujna 1943. Napadom su svladali oružničku postaju Ravno.¹⁸⁰ Nakon zauzeća Ravnog, jedinice 10. hercegovačke brigade razbile su četnike, domobrane i Nijemce koji su se nalazili u Popovom Polju, a kojima je bio upravo cilj likvidacija 10. hercegovačke brigade. Dana 27. rujna partizani su zauzeli i mjesto Poljica u kotaru Trebinje, u kojem su se nalazili domobrani. Partizani su

¹⁷⁹ Izvještaj 14. pješačke pukovnije od 13. rujna 1943. o situaciji na području Trebinja (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 17, dokument br. 194).

¹⁸⁰ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21372, t. br. 2265/1943, izvješće OKZD - VŽD od 5. listopada 1943. U borbama za Ravno partizani su zapalili tri željezničke zgrade i zgradu u kojoj su bile kotarska uprava, općina, pošta i šumarija te oko 60 drugih stambenih zgrada, pojata i sušionica kukuruza. Uhitili su i više osoba koje su kasnije pustili, osim dva rizničara i stražara koje su povelj sobom. U partizanskim dokumentima Ravno se ocjenjuje kao ustaško uporište. Predstojnik Kotarske oblasti Beato izvještava 29. rujna 1943. VŽD da su partizani ubili 28 mještana Ravnog od kojih tri svećenika. Mještani su pred partizanima pobjegli u šumu. Predstojnik, koji je sa ženom uhićen, pa pušten, tvrdi da su partizani u Ravnom “skoro sve opljačkali” (FVŽD, kut. 19, inv. br. 21328, t. br. 2212/1943, od 29. rujna 1943).

Poljica ubrzo napustili i povukli se prema Ljubinju, jer su ih napali četnici i njemačko-domobranske snage. Nakon zauzimanja Ravnog nastavljeno je napadanje na četničko-njemačke posade prema mjestima Zagora i Begović Kula. U borbama u Popovom Polju četnici su partizanima pružili snažan otpor.

Veliku pobjedu jedinice NOVJ izvojevale su na prostoru Begović Kule. S 1.200 boraca 10. hecegovачka brigada napala je 29. rujna 1943. godine 1. bojnu 14. pješačke divizije, kojoj je pomagalo 50 njemačkih vojnika i 30 četnika. Nakon višesatne borbe partizani su svladali protivnika i zauzeli Begović Kulu. U tijeku borbe prvi su se počeli povlačiti četnici, koji su “netragom nestali, a zatim je nastavljeno bježanje i rasulo ciele bojne koja je u neredu u grupicama došla u Trebinje.”¹⁸¹

Postupak domobrana u borbi na položaju Begović Kule “uznemirio je domobransku komandu”, a i stanovništvo Trebinja. Postojala je opasnost da partizani zauzmu i Trebinje. Stanovništvo je u toj situaciji htjelo napustiti grad. Za napuštanje grada jedini neugroženi pravac za povlačenje bio je put preko Grab-Zubaca. Zbog nepovjerenja prema četnicima, stanovnici su odustali od napuštanja grada. Izvještavajući VŽD, predstojnik Kotarske oblasti Trebinje M. Mamić konstatira sljedeće: “Skoro ciela naša vojna posada bila je demoralizirana ne pokazujući nikakvu volju niti požrtvovnost za borbu.”¹⁸² Prilikom bjekstva i rasula domobrani su ostavili na položaju dva topa sa zatvaračima i municijom, iako od partizana nisu bili napadnuti. Mamić za rasulo vojske optužuje domobranske časnike, za koje konstatira da se “većina časnika posade u Trebinju držala pasivno, ne pokazujući nikakvu volju za ma kakvu akciju i podizanje morala kod vojske. Zapaženo je da su časnici svojim postupcima čak obrnuto djelovali.”¹⁸³ Po mišljenju Mamića, časnici nisu kod vojnika imali autoriteta. Mamić izvješće zaključuje sljedećom konstatacijom: “Iz svega ovog proizlazi da je naša vojna posada u Trebinju u ovakvom stanju

¹⁸¹ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21328, t. br. 2212/1943, od 29. rujna 1943. Posljednji je bojište napustio komandant 14. pješađijske pukovnije, pukovnik Mesić. Svi su četnici, njih 60, zatim napustili Trebinje, bojeći se partizanskog napada. S njima je bilo žena i djece koji su se sklonili u njihovu utvrdu Grab-Zupci. Dva dana ranije, 27. rujna, u Kulu Begovića upalo je 200 partizana gdje su zapalili 12 kuća istaknutih četnika. Među njima je bila i kuća Vlade Milojevića, komandanta četničke brigade.

¹⁸² FVŽD, kut. 19, inv. br. 21376, t. br. 2268/1943, izvješće Kotarske oblasti Trebinje - VŽD od 6. listopada 1943. Mamić prenosi izjave zapovjednika 14. pješačke pukovnije pukovnika Dragutina Mesića i satnika Zvonimira Vebera kao i ostalih časnika koji tvrde da “vojnici nisu htjeli prihvatiti borbu s partizanima nego su se razbjegli odmah kod prvog sukoba. Svi pozivi i zapoviedi pukovnika i ostalih časnika da vojnici ostanu na položajima i prime borbu bili su bezuspješni.”

¹⁸³ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21376, t. br. 2268/1943, izvješće Kotarske oblasti Trebinje - VŽD od 6. listopada 1943.

nesposobna da odgovori svojim vojnim zadacima u pogledu odbrane grada, te postoji neophodna i žurna potreba da se izvrši izmjena premještajem zapovjedajućih častnika, odnosno čitave posade.”¹⁸⁴

Nakon Poljica i Begović Kule, zbio se 3/4. listopada 1943. sukob kod Bileće. Jedinice 10. hercegovačke brigade s oko 1.500 do 2.000 boraca napale su Bileću, koju su branili njemački vojnici s četnicima. Tom prilikom partizani su samo uspjeli osvojiti vojni logor u Bileći. Kad je Nijemcima i četnicima došla pomoć iz Trebinja, partizani su se povukli. U bici kod Bileće partizani su zadali težak udarac četničkoj Bilećkoj brigadi. Međutim, partizani su ipak 5. listopada ponovno napali upavši u Bileću, gdje su ostali tri dana. U središtu Bileće partizani su vodili ogorčenu borbu s domobranima, četnicima i njemačkim jedinicama. Povukli su se kad su stigle jače njemačke snage, i to bez pružanja otpora.¹⁸⁵

U navedenim i drugim bitkama partizani su uspijevali povećavati broj boraca dobrovoljcima i mobilizacijom. Mobilizacijom i četnici stalno povećavaju broj svojih boraca. Kad je riječ o mobilizaciji partizanski dokumenti konstatiraju sljedeće: “Mobilizacija u Hercegovini ide dobro, naročito u srezu Bileće. Narod u Hercegovini uviđa skorbu propast njemačkog fašizma. Četnici vrše velike represalije nad narodom koji pomaže partizane.”¹⁸⁶

Novu pobjedu nad njemačkim snagama partizani 10. hercegovačke brigade su postigli 6. listopada kod mjesta Moska, porazivši njemačku bojnu koja se morala povući u mjesto Jasen (9 km od Trebinja). Međutim, Nijemci su ih sutradan, dobivši pojačanje, prisilili na povlačenje, nanijevši im težak poraz. U tim borbama partizani su izgubili oko 100 boraca i na poprištu borbe ostavili oružje, među kojim je bilo i bacača mina.¹⁸⁷ Navedeni poraz nije obeshrabrio

¹⁸⁴ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21376, t. br. 2268/1943, izvješće Kotarske oblasti Trebinje - VŽD od 6. listopada 1943. U navedenom fondu nije bilo odgovora na zahtjev predstojnika M. Mamića. Inače, Mamić je smatrao da će partizani osvojiti Trebinje ako se komanda ne smijeni.

¹⁸⁵ FVŽD, kut. 19, inv. br. 21413, t. br. 2331/43. Partizani su se povukli prema Trebinju. Izvješće OKZD - VŽD od 20. listopada 1943. Izvjestitelj navodi da su partizani oduzimali hranu i odijela imućnijim Bilećanima te da su u državnim zgradama, poreznom uredu, kotarskoj oblasti, poštanskom uredu i kotarskom sudu uništili sav namještaj i pismohranu.

¹⁸⁶ Izvještaj zamjenika komandanta 3. NOU divizije od 5. listopada 1943. štabu divizije o borbama 10. hercegovačke brigade (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 25: 64-69). Partizanima je iz mjesta Ljubomira pristiglo oko 160 boraca. Komandanti se žale da za uspješniju mobilizaciju nedostaju sposobni politički radnici, traže od više komande da im osigura kvalitetne političke radnike koji će znati narodu objasniti zašto je potrebno pristupiti jedinicama NOVJ.

¹⁸⁷ Izvještaj zamjenika komandanta 3. NOU divizije od 5. listopada 1943. štabu divizije o borbama 10. hercegovačke brigade (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 18, dokument br. 25: 64-69).

10. hercegovačku brigadu. Ona je u takvim situacijama uvijek uspijevala manevrima i velikom pokretljivošću sačuvati glavninu svojih snaga, a novi borci su im stalno dolazili. Tako su, prema nekim procjenama, jedinice NOVJ u Hercegovini ovladale skoro svim srpskim selima u Kotarskoj oblasti Gacko, šireći zauzeto područje, naročito ono koje su dotad držali četnici. U kotaru Gacko nalazila se grupa četnika koje je vodio Milorad Popović sa zadatkom obrane Gackog. Pritisak 10. hercegovačke brigade prisilio je četnike, Nijemce, domobrane i jedinice muslimanske dobrovoljačke antikomunističke milicije da napuste Gacko 17. listopada 1943, povlačeći se u utvrdu Kulu Fazlagića, jedino mjesto u Kotarskoj oblasti Gacko kojim su vladale njemačko-četničko-domobranske snage.

Noći 21. listopada 1943. u Gackom su ujedinjene snage četnika popa Perišića i Dom-do bojna iz Kule Fazlagića napale partizane kad se održavala zabava. Napadačima je pomoglo muslimansko stanovništvo grada. Partizani su Gacko obranili i istoga dana na planini Hrgud prisilili četnike na povlačenje.¹⁸⁸ U to vrijeme 1. grupa 10. hercegovačke brigade držala je pod kontrolom područje Gackog, na kojem je mobilizirala nove borce u svoje jedinice. Brigada je širila područje mobilizacije i na područje kotara Nevesinje, potiskujući otamo četnike. U to vrijeme 3. grupa 10. hercegovačke brigade vodila je borbe oko mjesta Sipačna. Nakon što ga je zauzela, krenula je prema Trebinju, Ljubinju i Stocu. I njoj je na tom području bio glavni zadatak mobilizirati što veći broj boraca za 10. hercegovačku brigadu. Usporedo s tim zadatkom, kao i u drugim područjima, organizirali su se i organi vlasti - narodnooslobodilački odbori (NOO) i antifašističke organizacije.¹⁸⁹

Kulu Fazlagića partizani su opsjedali 37 dana. Branitelji Kule pružali su im jak otpor. Kulu Fazlagića branili su milicionari antikomunističke dobrovoljačke milicije. U izvještajima njihov broj boraca varira od 500 do 700 (u dokumentima se jedinica milicionara naziva Dom - do bojna). Uz nju, bila je i jedna njemačka satnija i četnici koji su borcima Kule došli u pomoć iz Kifina sela i Bratuča.

¹⁸⁸ Izvještaj 10. hercegovačke brigade štabu 2. udarnog korpusa NOVJ o pokretima i borbama od 19. lipnja do 30. listopada 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 15: 43-54).

¹⁸⁹ Izvještaj 10. hercegovačke brigade štabu 2. udarnog korpusa NOVJ o pokretima i borbama od 19. lipnja do 30. listopada 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 15: 43-54). Partizanski izvještaji o borbama na tom području donose podatke o mrtvim i ranjenim neprijateljskim vojnicima. Pritom se navodi da je od 19. lipnja do 30. listopada u borbama koje je vodila 10. hercegovačka brigada neprijatelju nanijela teške gubitke, 1.663 poginula i ranjena vojnika i oficira. Od navedenog broja bilo je 540 mrtvih, 630 ranjenih i 45 zarobljenih njemačkih vojnika i 5 oficira. Navodi se i da je oslobođeno i pušteno 150 talijanskih vojnika. Ostali mrtvi i ranjeni bili su četnici, domobrani i milicioneri. Partizani su imali 37 mrtvih i 94 ranjena.

10. hercegovačkoj brigadi došlo je pomoći srpsko stanovništvo s tog područja, pa je Kulu Fazlagića napadalo oko 2.500 boraca. Napad je započeo 19. studenog 1943. na vanjska utvrđenja od kojih se “nesebično branilo selo Bašići”.¹⁹⁰ Kulu Fazlagića jedinice NOVJ osvojile su jurišem. Pritom u jednom izvješću o borbama za Kulu Fazlagića stoji “19. 11. sručilo se more pravoslavaca partizanima i obrana Kule je popustila najprije na Meduliću. Tu je prvi odstupio ‘glasoviti hvalisavac’ i ustaški logornik Džemil Tanović. Situaciju je popravio satnik 6. satnije Abid Sarić koji je tri najjača partizanska juriša razbio i ubacio nove snage. Neprijatelj je navaljivao u buljucima, pridolazile su mu nove snage. Partizani su na kraju obruč probili. Kuljani su se skupili na planini Bjelašnici i s velikim bolom gledali kako gore kuljska sela i plaču naša djeca. Krenuli smo dalje na zapad i u selu Šipačnu dočekala nas je partizanska zasjeda, ali nas nisu uspjeli svladati. U Nevesinje je došlo 460 boraca Dom-do bojni. Partizani im nisu dozvolili prijeći most. Nešto žena i djece također je izbjeglo u Nevesinje. Za sudbinu ostalih se ne zna”.¹⁹¹

Iščitavajući partizanske dokumente uočava se srdžba na borce koji su branili Kulu Fazlagića. Tražilo se “kažnjavanje branitelja Kule zbog čvrstog otpora.” U jednom partizanskom dokumentu nalazi se sljedeća konstatacija: “Neprijateljske bande nisu uništene nego potjerane, a iznad sela Bašići, Muhović i Dragovići bila je dosta jaka i žestoka borba da je stvarno čitava Kula zbog toga zaslužila primjernu kaznu.”¹⁹² Nakon zauzeća Kule Fazlagića jedinice NOVJ kontrolirale su stolačko, gatačko i mostarsko područje te veći dio ljubinjskog i bilećkog kotara, kao i polovinu nevesinjskog kotara, dok je glavnina gatačkih, stolačkih, trebinjskih i bilećkih četnika kontrolirala i vladala prostorom od Bileće do Trebinja, kao i terenom prema Dubrovniku.

¹⁹⁰ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21539, t. br. 2497/43, izvješće Zapovjedništva oružničkog voda Gacko - 6. oružničkoj pukovniji od 30. studenog 1943. Utvrde ispred Kule Fazlagića bila su sela Meduljići, Đuburi, Stolac, Cernice, Ključ, Drugovići, Bašići, Mukovići. Navedena sela partizani su opkolili. Partizani su napadali s kota Zborna Gomila, Stepen, Makov Val, Kameno Brdo, Baba, Djed, Vučja Bara, Bjelašnica i od pravoslavnog sela Lukovići, odakle je najjači napad bio na selo Bašiće.

¹⁹¹ Izvještaj Zapovjedništva domobranske bojne Gacko od 25. studenog 1943. o borbama s 10. hercegovačkom brigadom i o padu Fazlagića Kule 25. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 168). Epilog borbe za Kulu Fazlagića bio je tragičan za njezine branitelje.

¹⁹² Zapovijed štaba 1. grupe 10. hercegovačke brigade, štabovima bataljona od 20. studenog 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 19, dokument br. 90). Istina, u izvještaju se konstatira da je među braniteljima Kule bilo i poštenih ljudi, ali kaže da je takvih bilo malo. O borbama za Kulu Fazlagića ima više dokumenata, partizanskih i domobranskih, koji se razlikuju u utvrđivanju broja mrtvih, ranjenih i nestalih. Prema partizanskim dokumentima u borbama su poginula 72 branitelja Kule Fazlagića, a 26 je ranjeno, dok je kod partizana bilo 15 mrtvih i 16 ranjenih. Moguće je da ih je bilo i više.

Gacko su u međuvremenu partizani morali napustiti. Zato je štab 29. (hercegovačke) NOU divizije 8. prosinca naredio štabu 2. hercegovačke brigade da se napadnu Gacko, Avtovac i Bileća. Bio je to treći napad partizana na Gacko i okolno područje. U Gackom su bile domobranske i četničke snage. Međutim, to se nije ostvarilo, jer je 7. SS divizija *Prinz Eugen* uspjela prodrijeti do Gackog i dalje prema Kalinoviku i Ulogu. Nije se ništa moglo učiniti ni s Bilećom, jer je tamo bilo oko 1.000 njemačkih vojnika.¹⁹³

U prosincu 1943. njemačka je komanda odlučila slomiti 29. (hercegovačku) NOU diviziju. Glavna joj je snaga bila 7. SS divizija *Prinz Eugen* potpomognuta četnicima, domobranima 6. domobranske divizije i odredima dobrovoljačke antikomunističke milicije. Te su snage napale 29. diviziju da im ne ugrožava komunikacije koje preko Hercegovine idu na jadransku obalu. Nakon što je 29. divizija nekoliko dana neprijatelju pružala žestok otpor, uspjela se izvući ispod udara nadmoćnih neprijateljskih snaga, preuzevši inicijativu i napadajući protivnička uporišta i komunikacije. Njemačka ofenziva donekle je usporila mobilizaciju novih boraca za partizanske jedinice, uglavnom zato jer se narod zbog njemačke represije sada držao podalje od partizana. U tijeku prosinca 1943. odredi 29. divizije vode borbe s četnicima, razbivši ih na više mjesta od Vilusa do Grahova i sve do Lastve kod Trebinja. Jedinice 10, 1. i 2. hercegovačke brigade napadaju tamošnje komunikacije nanoseći neprijatelju teške gubitke, posebno četnicima i Nijemcima. Štab 29. divizije u to vrijeme stanje ocjenjuje povoljnim u južnom i srednjem dijelu Hercegovine, a u sjevernom dijelu Hercegovine stanje je bilo lošije zbog velikog broja dezertera.¹⁹⁴

Njemačko osvajanje Pelješca

Prikaz ratnih operacija u VŽD u drugoj polovici 1943. zaključit ćemo borbama na Pelješcu. Taj je poluotok u VŽD za vrijeme Drugog svjetskog rata bio jedino područje u kojem su se Hrvati sami borili protiv talijanskog okupatora, kao i protiv domobrana i oružnika NDH. Pelješki su partizani imali svoj samostalan borbeni put na kojem su od 1942. izgradili svoje oružane snage koje talijanski

¹⁹³ Zapovjedništvo štaba 29. divizije od 8. prosinca 1943. štabu 2. brigade (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 20, dokument br. 40). Iz izvješća se ustanovljuje da je u to vrijeme na području Gackog i Bileće bilo oko 800 četnika Milorada Popovića i popa Perišića i oko 200 domobrana te spomenutih 1.000 Nijemaca. Četnici su u to vrijeme imali jake snage u Bileći, Stocu, Ljubinju i Grab-Zubcima.

¹⁹⁴ Izvještaj štaba 3. brigade štabu 29. divizije od 15. prosinca 1943. (*Zbornik dokumenata*, tom 4, knjiga 20, dokument br. 81). U to vrijeme stanje na području Bileće za partizane nije bilo dobro. Štab 29. divizije ocjenjuje da je mobilizacija zastala zbog straha od njemačkih represalija, a strah šire i potiču četnici. Usprkos svemu 3. hercegovačka brigada pripremala je napad na Bileću i Gacko. Iako je taj napad dugo odgađan, 3. brigada ga je izvela 27. prosinca 1943.

okupator nije mogao svladati, iako je bio u ljudstvu i oružju nadmoćan. Vodio ih je Ivan Mordin Crni.

Kapitulaciju Italije pelješki partizani spremno su dočekali sa svojim odredom. Razoružali su talijanske vojnike nakon kapitulacije i pustili ih svojim kućama. Naoružali su se oduzetim oružjem i vlastitim snagama nakratko oslobodili poluotok od okupatora i malobrojnih pripadnika NDH. Vezani uz vojno i političko vodstvo NOP-a Dalmacije i Hrvatske, razvijali su NOP na Pelješcu povezani s pripadnicima NOP-a otoka Korčule i neretvanskog kraja.

Ofenziva koju poduzimaju njemačke jedinice 7. SS divizije *Prinz Eugen* na Pelješcu počela je zauzimanjem Stona 23. listopada 1943. Njemačke snage potom su napredovale prema Janjini i Orebiću. Otpor su im pružale jedinice 13. dalmatinske brigade. Istoga dana iskrcavanjem svojih snaga kod mjesta Crkvice, Osobjave i Kune njemačka komanda htjela je iznenaditi partizane koji su se nalazili u istočnom dijelu Pelješca i zatvoriti im povlačenje prema Orebiću. Jedinice 13. dalmatinske brigade koje su branile poluotok pružale su žilav otpor iskrcanim jedinicama ne dajući im da ih opkole. Pritom je iskrcanim njemačkim jedinicama veliku podršku dala artiljerija iz Ploča.¹⁹⁵

Iskrcavanje njemačkih snaga na sjevernoj obali Pelješca prisililo je jedinice 13. brigade, koje su se s Nijemcima borile na Stonskoj prevlaci, da se povuku prema Janjini i Orebiću kako ih ne bi zaokružile njemačke snage, koje su se iskrcale kod mjesta Crkvice i zaposjele položaje po brdima oko sela Kuna i na brdu Rota (14 km od Trpnja). Njemačka vojska, koja je krenula od sjeverne obale Pelješca, sastala se s drugom njemačkom vojskom koja je nastupala od Janjine prema Kuni i brdu Rota. Istoga dana navečer sjedinjene njemačke snage zajednički su vodile borbu s partizanima. Trećega dana po iskrcavanju na Pelješac jedinice 7. SS divizije *Prinz Eugen* osvojile su Trpanj. U teškoj situaciji za partizane, štab 8. korpusa, tada krovna vojna organizacija jedinica NOV u Dalmaciji, 30. listopada 1943. upućuje s Biokova dva bataljona Prve dalmatinske proleterske brigade u jačini od oko 1.500 vojnika da pomogne obranu Pelješca. Ojačale partizanske snage prisilile su Nijemce da se povuku iz Trpnja sve do iznad mjesta Kuna. Na tom su prostoru Nijemci izgradili utvrde i odbijali jake partizanske napade.¹⁹⁶ Pridošle snage od 1. studenog s 13. brigadom uspjele su zaustaviti njemački prodor prema Orebiću, pa čak ih i potisnuti prema Stonu. Od 1. studenog do

¹⁹⁵ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21445, t. br. 2414/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 16. studenog 1943. Nakon navedenog iskrcavanja njemačkih jedinica partizani su se povukli iz svojih uporišta od Stona, napuštajući Janjinu i planinske visove iznad Kune gdje su izgradili jaka uporišta.

¹⁹⁶ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21457, t. br. 2497/1943, izvješće OKZD - VŽD 14. prosinca 1943.

7. studenog 1943. jedinice NOV (bataljuni 1. dalmatinske i 13. brigade) napadali na njemačke snage na predjelu Baba-Bijela Ploča-Supina, ali napad nije uspio. U vrijeme zatišja Nijemci su na prostoru koji su držali izgradili jake utvrde. Dana 2. studenog jedinice NOV su potjerale Nijemce s Babe i Bijele Ploče, ali nisu uspjele zauzeti dominantne položaje ka Supini i Sv. Jurju. Te su položaje partizani osvojili noću 2/3. studenog, potjeravši Nijemce prema Roti i Zagrudi.¹⁹⁷

Dolaskom novih njemačkih snaga s područja Neretve 7. studenog počela je nova, mnogo jača njemačka ofenziva. Međutim, jedinice NOVJ ne posustaju, čak su 8. studenog poduzele i snažan protunapad i “borbom prsa u prsa vratile ranije izgubljene položaje.”¹⁹⁸ To su bile, tvrdi Sibe Kvesić, “najkrvavije borbe na poluotoku Pelješcu u kojima su jedinice NOV polazeći iz juriša u juriš imale oko 150 mrtvih i ranjenih boraca.” Zaključivši da će takvom borbom izgubiti mnogo boraca, štab 8. korpusa donio je odluku da se napusti daljnja obrana Pelješca i da se brigade prebace na Korčulu. Dana 10. studenog 1943. njemačka vojska, dobivši jaka pojačanja na cijelom položaju, potisnula je partizane i oko 19 sati toga dana “prisili ih da se povuku u smjeru Orebića i Trpnja, od kuda su se partizani sa čamcima i jedrenjacima prebacili u Korčulu i to manji broj, a 1. dalmatinska udarna brigada s ostalim odredima partizana prebacila se iz Trpnja u Podgoru i dalje za Biokovo.”¹⁹⁹

Partizanske snage su napustile Peljašac 20. studenog 1943. Na Pelješcu su obnovljene Ispostava kotarske oblasti u Janjini i oružničke postaje u mjestima u kojima su bile i prije uspostave partizanske vlasti. Prema dokumentima pohranjenima u fondu VŽD, u borbama na Pelješcu partizani su imali 50 mrtvih i 100 ranjenih, a njemačka vojska 300 mrtvih i neutvrđeni broj ranjenih.²⁰⁰

Njemački zločini na Pelješcu

Evo zločina njemačkih vojnika. U mjestu Osobjavi ubili su 35, u Kuni 24 i u Oskorušnom 9 mještana, ukupno 68 Pelješana.²⁰¹ U školi u Oskorušnom zatvorili

¹⁹⁷ Sibe Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*. Split: Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, 1979: 734. Kvesić tvrdi da je u tim borbama ubijeno i ranjeno preko stotinu njemačkih vojnika i oficira, a da su jedinice NOVJ imale oko 50 boraca “izbačenih iz stroja”. Pridošla pojačanja omogućila su Nijemcima ponovno osvajanje izgubljenog prostora.

¹⁹⁸ S. Kvesić, *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*: 734.

¹⁹⁹ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21547, t. br. 2497/1943, OKZD - VŽD od 14. prosinca 1943.

²⁰⁰ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21547, t. br. 2497/1943, izvješće OKZD - VŽD od 14. prosinca 1943. Ovaj podatak treba uzeti s rezervom, bez obzira što i Sibe Kvesić u navedenoj knjizi na str. 734 navodi općenito da su na Pelješcu jedinice NOV “polazeći iz juriša u juriš imale oko 150 mrtvih i ranjenih”.

²⁰¹ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21498, t. br. 2446/1943, izvješće kapetana bojnog brod Nikole Crisomalija - VŽD, 3. prosinca 1943.

su 120 ljudi, za čiju se sudbinu “točno zna gdje su završili.”²⁰² Navedenim podacima treba dodati ubijene u selima Hilići, Vidoš, Kobaš, Gornje Pijavičino i Donje Pijavičino. Kad se uračuna broj ubijenih u tim selima, dolazi se do 104 ubijena.²⁰³ U općini Kuna Nijemci su spalili 82 kuće koje su do temelja izgorjele, među njima i zgrada Hrvatskog doma, u kojoj je bila škola i hrvatska čitaonica. Strijeljali su 69 mještana, među kojima i 10 žena. U selu Gornje Pijavičino (općina Kuna) Nijemci su zapalili dvije školske zgrade i Hrvatski zadružni dom. U mjestu Osobjava Nijemci su zapalili i crkvu Sv. Ivana koja je čitava izgorjela, a u crkvi Gospe od Zdravlja sve su razlupali osim kipova, te djelomično zapalili, a 30 muškaraca ubili.²⁰⁴ Osim jedne kuće, selo Pijavično Gornje je čitavo spaljeno, a u Pijavičinu Donjem spaljene su tri kuće i ubijene oko 32 osobe. U tom su selu njemački vojnici silovali jednu djevojku.²⁰⁵ Mjesto Oskorušno također je stradalo. U tom selu liječnik Cibulić zajedno s mještanima pošao je ususret njemačkim vojnicima koji su ulazili u njihovo mjesto, pozdravili su ih te su ih “obasipali cvijećem.” Zapovjednik njemačke jedinice pozvao je narod u školu. Zatvorivši ih, kroz prozor škole njemački vojnici bacili su bombe. Škola je zapaljena, a u njoj je poginulo 9 osoba. Uz navedeno, zapalili su u tom selu i 9 stambenih zgrada.²⁰⁶

Njemački vojnici 28. listopada 1943. zapalili su Betondićev dvorac u mjestu Kobaš kod Stona. Bio je to poznati kulturni spomenik za koji je dr. Vinko Foretić 22. studenog intervenirao uputivši pismo velikom županu VŽD s molbom da se “ne uništuju povijesni spomenici zbog odmazde i kazne.”²⁰⁷

²⁰² FVŽD, kut. 20, inv. br. 21445, t. br. 2414/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD 16. studenog 1943.

²⁰³ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21489, t. br. 2446/1943, izvješće VŽD Ministarstvu unutarnjih poslova od 3. prosinca 1943.

²⁰⁴ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21498, t. br. 2459/1943, VŽD Ministarstvu unutarnjih poslova od 3. prosinca 1943.

²⁰⁵ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21498, t. br. 2459/1943, VŽD Ministarstvu unutarnjih poslova od 3. prosinca 1943.

²⁰⁶ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21498, t. br. 2459/1943, VŽD Ministarstvu unutarnjih poslova od 3. prosinca 1943.

²⁰⁷ FVŽD, kut. 20, inv. br. 24591, t. br. 2412/1943, pismo Državnog arhiva u Dubrovniku velikom županu VŽD od 22. studenog 1943. Za spaljena sela Oskorušno, Kuna i Pijavičino dr. Vinko Foretić tvrdi da, prema pouzdanim obavještenjima, sela nisu spaljena “iz posljedica vojničke borbe, već jedino i samo za kaznu i odmazdu. Sva naša primorska hrvatska sela kao cjeline sačinjavaju povijesne spomenike, a u vezi s tim s pejzažom su prirodni spomenici, koje osim humnih, narodnih i gospodarskih razloga treba čuvati i s gledišta naše hrvatske narodne starine i prirodnih ljepota.” U Kobašu je zapaljeno sedam kuća, a u jednoj kući bilo je zatvoreno pet ljudi koji su zajedno s kućom izgorjeli.

U borbama na Pelješcu najviše su stradala sela Oskorušno, Pijavičino, Kuna i Osobjava. Njemački vojnici su ih zapalili, navodno zato jer se iz kuća u tim selima pucalo na njemačke vojnike.

Postupci njemačke komande i vojnika prema stanovnicima Pelješca uzbudili su vodstvo VŽD, kao i domobransku komandu 6. pješadijske pukovnije. Tražili su od njemačke komande odgovor za te postupke. Stožernik VŽD prof. Mladen Kaštelan, tajnik VŽD Ante Mihović i veliki župan Ante Buć došli su iz Dubrovnika u Janjinu 10. studenog 1943. VŽD je na Pelješac uputila i kapetana bojnog broda Nikolu Crisomalija da ispita što se sve na Pelješcu dogodilo.

Vezano uz njemačke zločine na Pelješcu, veliki župan Velike župe Hum iz Mostara piše velikom županu VŽD da je prigovorio zapovjedniku 7. SS divizije *Prinz Eugen* Schmidhuberu što je kod operacija na Pelješcu stradalo mnogo nedužnih ljudi. On mu je odgovorio da se uvjerio kako je “taj primorski svijet doista onako dobar i čestit, kako sam mu ja to već prije bio prikazao, ali da je u Stonu naišao na nekog ustaškog dužnostnika koji mu je za sve Pelješane tvrdio da su partizani i govorio kako bi ih svih trebalo pobiti. Nadalje je dodao g. Schmidhuber, kako ga je uvriedilo što jedan domaći sin govori loše o svojim zemljacima. Pozvao ga je k sebi u Janjinu i tu mu kazao, da je ovo liepo mjesto moglo biti spaljeno da je on (Schmidhuber) povjerovao njegovim neistinitim riečima. Dotični ustaški dužnosnik mu je odvratio da ne bi bila nikakva šteta da su sve te kuće spaljene.”²⁰⁸ Preko Velike župe Hum zapovjedništvo njemačke vojske u Mostaru traži od Velike župe Dubrava da im podnese izvještaj o događajima na Pelješcu, i to naslovljen na SS. *Obersturmbannführera* Bieseiera.

Veliki župan Ante Buć o događajima na Pelješcu uputio je opširan izvještaj Ministarstvu unutarnjih poslova, Ministarstvu vanjskih poslova, glavaru Građanske uprave u Banjoj Luci i Ministarstvu za oslobođene krajeve, te SS. *Obersturmbannführeru* Bieseieru. U fondu VŽD, kutija 20, o događajima na Pelješcu izvještavaju predstojnik Kotarske oblasti Dubrovnik Ivo Novak, OKZD i njegov zapovjednik nadsatnik, Zvonimir Šporčić, i već spomenuti kapetan bojnog broda Nikola Crisomali.

²⁰⁸ FVŽD, kut. 20, inv. br. 24591, t. br. 2412/1943. Veliki župan Velike župe Hum, Petar Zlatar, završava pismo velikom županu VŽD Anti Buću ovim riečima: “Ja potpuno vjerujem riečima g. Schmidhubera i hvalim Boga, da je taj nesretni dužnostnik napravio loš dojam na pukovnika, jer bi inače možda mnogo i mnogo ljudi iz Janjine i Trpnja platilo glavom i mnogo kuća bilo popaljeno.” Petar Zlatar moli Antu Buća da “izvoli izviditi, koji je to dužnostnik davao ovako lakomislene, glupave i lažne izjave pred stranim častnikom, pa da se jedanput za uvijek onemogućue ovi brbljavi tipovi.”

U dopisima veliki župan Ante Buć obavještava navedene ustanove da je samo dio njemačke vojske, koji se iskrcao na sjevernom dijelu pelješke obale, činio zločine, te da ta komanda nije uspostavila vezu s građanskim vlastima koje bi komandu njemačkih snaga informirale o protivnicima s kojima su vodili borbe. Buć konstatira da je komanda njemačke vojske, samo što su partizani na njih zapucali iz nekih kuća, kaznila čitava sela paljenjem kuća i strijeljanjem stanovništva. Zato su stradali nevini ljudi koji s partizanima nisu imali nikakve veze, nisu bili njihovi simpatizeri niti je itko iz njihove bliže rodbine bio u partizanima. Uzalud su uhićeni pred smrt izjavljivali da su nevini i da nikakve veze nemaju s partizanima. Mnogim ubijenima i strijeljanima sinovi su bili u domobranima, a i legionarima koji su se borili u Rusiji na njemačkoj strani.²⁰⁹ Buć ističe da su Nijemci “ubijali sve sreda, bez ikakvog razloga i bez najmanjeg obzira da li je netko kriv ili ne. Tako se dogodilo da su poginuli uglavnom oni najneviniji ljudi koji nijesu htjeli izbjegli izpred vojske jer su računali da im njemačka vojska neće ništa napraviti jer nijesu nikada imali veze s partizanima. Svi oni koji su imali nekoga u partizanima na vrijeme su izbjegli.” Buć na kraju zaključuje da je značajno što se “strijeljanja nevinih i ispravnih Hrvata nisu zbila u borbi i u prvom naletu, nego kad su partizani napustili Kunu na 23. X, a njemačka vojska je došla 25. X, dakle nakon 2 mirna dana.”²¹⁰ Buć je smatrao da se njemačke snage nisu smjele “okomiti na pučanstvo” zato što su na njih partizani zapucali, jer ono nije moglo na njih utjecati. Sumiranjem poginulih, Buć dolazi do podatka da su Nijemci na Pelješcu ubili 97 Pelješana.²¹¹ Broj popaljenih kuća nije točno naveden, jer se za Osobjavu i Pijavičino Gornje ne navodi broj kuća, već samo tvrdnja da su sve kuće spaljene. Za Oskorušno se tvrdi da je osam kuća spaljeno, u Kuni 50, Kobašu 5-6, i Pijavičinu Donjem tri kuće.²¹²

²⁰⁹ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21551 i 21498, t. br. 2459 i 2446, izvješće VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova od 3. prosinca 1943. i izvješće VŽD - SS *Oberstrunf Banufnuführer* od 22. prosinca 1943. U Kuni je ubijen Ivan Tutić, otac domobranskog djelatnog bojnika Zvonimira Tutića koji je zbog svog hrabrog držanja u borbama protiv partizana odlikovan visokim odlikovanjem. Ivanu Tutiću zapaljena je i kuća te sve uništeno. Nijemci su ubili i tajnika općine Kuna Antu Čolića-Bobanovića, koji je bio čestit Hrvat. Svi ubijeni u Kobašu, tvrdi Buć, bili su najbolji Hrvati koji su se uvijek odazivali u vojsku. Među ubijenima bilo je staraca, žena, čak i djece.

²¹⁰ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21511, t. br. 2459/1943. od 22. prosinca 1943.

²¹¹ Veliki župan navodi broj ubijenih u selima: Osobjava 28, Kuna 24, Oskorušno 9, Hilići 3, Vidoš 1, Gornje Pijavičino 9 i Donje Pijavičino 23. U izvješću njemačkom komandantu Buć u dva navrata navodi ubojstva u Kuni. U početku se navodi 28 ubijenih, a kasnije 9, s imenima. Pritom nije poznato da li je ovih 9 već uračunato u broj od 28. Ako je uračunato, onda broj ubijenih treba smanjiti za 9.

²¹² FVŽD, kut. 20, inv. br. 21489, t. br. 2246/1943. Podaci o spaljenim kućama i broju ubijenih ne slažu se u pojedinim dokumentima i treba ih uzeti s rezervom. Po dokumentu upućenom VŽD ubijeno je 69 Pelješana, a po izvještaju velikog župana njemačkoj komandi, 126. Isto je i kod spaljenih kuća. U izvješću Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD od 19. prosinca navode se zapaljene 164 kuće, s tim da se u dokumentu ne spominje selo Osobjava za koju se tvrdi da su sve kuće spaljene.

Njemački vojnici nisu na Pelješcu samo ubijali i palili, već su i pljačkali. Pelješani su u to vrijeme bili napredni poljoprivrednici, uredno su obrađivali svoje vinograde i proizvodili kvalitetna vina, kao što je i danas poznati dingač. U jednom izvješću Kotarske oblasti Dubrovnik VŽD piše: “Danas su sva ta gospodarstva uništena. Vojnici su dobrim dijelom skupocjeno pokućstvo pokupili i polupali, posteljne stvari uzeli, uništili i opljačkali bačve sa vinom i rakijom, na više mjesta ih polupali, vino i rakiju prolili, a iz podruma napuštenih kuća svakodnevno u većim količinama odnosili za potrebe vojske vino i rakiju. Isto tako iz napuštenih kuća ponijeli su sve zalihe životnih namirnica, ulje i stočnu hranu.”²¹³

Za potrebe vojske zaklana je skoro sva stoka i živad, a tovarna stoka oduzeta. Vojnici s napuštenih gospodarstava pokupili su masline, samljeli ih u Trpnju i ulje uzeli za svoje potrebe.²¹⁴ Veliki župan u izvješću Ministarstvu unutarnjih poslova početkom prosinca javlja da još uvijek njemački vojnici po Pelješcu pljačkaju, tvrdeći da u “središnjem dijelu poluotoka mnogi niese ni vinograde obrali, a napuštene kuće pljačkaju se i nadalje, to je tu teško pomoći, jer i sami vojnici kada su bez kontrole zalaze po kućama, te uzimaju što nađu. Osobito su konobe opljačkane i vino se nosi, a nažalost oružništvo slabu ili nikakvu pomoć u tomu ne pruža.”²¹⁵ Prema izjavi seljaka, morali su za komandante skupljati novac, a ubijenima su praznili džepove i lisnice i oduzimali im novac. Nakon oružanih borbi njemački vojnici su obilazili sela i seljacima, inače u velikoj oskudici, oduzimali stoku, kokoši i dobra iz kuća koje nisu spalili. U Stonu su njemački vojnici orobili kuću i dućan trgovca Carevića te još neke kuće. Orobljen je i načelnik Stona Cvijeto Ljuban. Vojnici pljačkaju za vrijeme bombardiranja, kad vlasnika u kućama nema. Njemački vojnici su u Kuni opljačkali 217, a u Trpnju 121 kuću.²¹⁶

Odlazak Pelješana na Korčulu

Zajedno s vojskom, na Korčulu se povukao i veliki dio stanovništva bježeći pred Nijemcima. Računa se da je tada iz Kune pobjeglo 1.712 osoba. U Kuni je ostalo samo 207 osoba, pretežno staraca. S područja Trpnja pobjegle su 803

²¹³ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21457, t. br. 2497/1943, izvješće OKZD - VŽD od 14. prosinca 1943.

²¹⁴ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21457, t. br. 2497/1943, izvješće OKZD - VŽD od 14. prosinca 1943. Ako se tome doda da su i partizani prethodno od stanovnika Pelješca rekvirirali stoku i živežne namirnice za prehranu vojske, seljacima za prehranu nije ništa ni ostalo.

²¹⁵ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21498, t. br. 2446/1943, izvješće VŽD Ministarstvu unutarnjih poslova od 3. prosinca 1943.

²¹⁶ FVŽD, kut. 20, t. br. 2512/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 13. prosinca 1943.

osobe, pa je u Trpnju ostalo 359 mještana.²¹⁷ Veliki župan izvještava Ministarstvo unutarnjih poslova da se iselila čitava općina Trpanj i Orebić. Tvrdi da su se iselili starci od 80 godina, bježeći pred Nijemcima. Predstojnik Kotarske oblasti Dubrovnik u svom izvješću VŽD za veliki broj iseljenih s Pelješca krivi rukovodstvo NOP-a koje je stanovništvo silom tjerovalo i prijetilo mu da mora napustiti Pelješac. Evo tog teksta: “Prilikom povlačenja partizani su narod prisiljavali pod prijetnjom smrtno kazne da sav narod bez razlike na pol i starost sa odregjenim partizanima povuče na Korčulu, vršeći pri tome promičbu, da će sav narod njemačka vojska poklati.”²¹⁸

Stanje na Pelješcu nakon njemačke okupacije

Oružane borbe na Pelješcu su onemogućile berbu grožđa i maslina. Izvještaji s Pelješca tvrde da u općini Kuna nije obrano ni 70% grožđa, koje je na trsju sagnjelo ukoliko ga nisu pobrali njemački vojnici.²¹⁹ Dakle, sveopća katastrofa koju na Pelješcu nitko nije mogao predvidjeti. Čelništvo VŽD savjesno je prihvatilo probleme Pelješana. U okviru svojih mogućnosti organiziralo je pomoć, prvenstveno u prehrani stanovništva i organizaciji vlasti u Kotarskoj ispostavi u Janjini i pelješkim općinama (Orebić, Trpanj, Kuna, Janjina i Ston), kao i u

²¹⁷ FVŽD, kut. 20, t. br. 2512/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 13. prosinca 1943.

²¹⁸ FVŽD, kut. 20, t. br. 2512/1943, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 13. prosinca 1943. Teško je u navedeno povjerovati. U to vrijeme imao sam 12 godina, kad su u Velu Luku dolazile izbjeglice s Pelješca. Sjećam se panike koja je nastala u Veloj Luci pred dolazak Nijemaca. Što su stanovnici Pelješca i Korčule mogli očekivati od Nijemaca nakon učinjenih zločina. Nije trebala nikakva promičba, strah je bio u zraku, svi smo očekivali najgore. Uostalom, partizanima su izbjeglice bile veliki teret u pogledu smještaja i hrane. U početku nije se ni znalo kud se bježi. Stanovništvo se bojalo i njemačkih aviona, a kasnije i angloameričkih. Partizani nisu stanovništvo plašili Nijemcima, jer je ono na svojoj koži osjetilo njemačku nečovječnost. Moja majka je u travnju 1944. s bratom Mirkom otišla u zbjeg na Vis. I ja sam se s njom ukrcao u brod. Kako brod nije odmah krenuo zbog popravka motora, zamolio sam ju da me pusti da još jednom vidim djeda i baku. Rekao sam joj da ću se odmah vratiti, ali nisam se vratio, ostao sam s babom i djedom. Nitko nas nije tjerao niti prijetio. Korčulani su u dva navrata odlazili u zbjeg, prvi put krajem prosinca 1943. pred dolazak Nijemaca i drugi puta u travnju 1944, nakon desanta jedinica NOV s Visa na Korčulu. Svjedok sam tih događaja, nitko nikoga nije tjerao, svi su bježali pred Nijemcima. Navedeno potvrđuje i svjedok tih događaja, Pelješanin Davor Jurišić, koji navodi da su “Nijemci popalili i poklali sve što su zatekli u Osobjavi, Pijavičinu, Kuni i Oskorušnu. Nije nam preostalo ništa drugo nego bježati. Najviše naših nalazi se u zbjegu na Korčuli” (Davor Jurišić, *Bolje je voljeti manje*. Trpanj: vlastita naklada, 1997: 54).

²¹⁹ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21457, t. br. 2497/1943, izvješće OKZD - VŽD od 14. prosinca 1943.

obnovi oružničkih postaja. Sve je to trebalo obnoviti, jer je nakon borbi, paleža, strijeljanja i pljačke nastala velika pustoš. Veliki problem u svemu bile su i loše prometne veze i izoliranost Pelješca od Dubrovnika.²²⁰

Kotarska ispostava u Janjini prestala je djelovati, jer je upravitelj dr. Bubić pobjegao s Talijanima, a nadničara Martina Klarina odveli su partizani. Liječnik dr. Cibilić pobjegao je u Dubrovnik. Za povjerenika Kotarske ispostave u Janjini veliki župan Ante Buć imenovao je Antuna Prodana, umirovljenog profesora iz Janjine, bez manipulativnih službenika.

Teške prilike u prehrani počele su se rješavati dostavljanjem 10 vagona pšenice u Trstenik. Izvjesni kontingenti hrane, uglavnom pšenice, dopremljeni su iz Malog Stona u luku Drače. Pšenica je ukrcana 18. studenog i dopremljena na dva jedrenjaka u Drače.²²¹ Brodova za prijevoz nije bilo. Sve što je bilo partizani su prilikom povlačenja odvezli “u Podgoru i Korčulu, a ostatak uništili, tako da na području postaje nema ni jednog ispravnog čamca.”²²²

Gledajući s pozicije velikog župana, Ante Buć za sve što se na Pelješcu dogodilo krivi partizane kao glavne i jedine uzročnike njihove propasti, pljačke i uništenja, što sigurno nije istina. Veliki župan zaboravlja da se njemački vojnici za svoje neuspjehe u borbama nisu smjeli osvećivati nevinom stanovništvu. Zločini koje su počinili ničim se ne mogu opravdati. Više Pelješana vlastitim je sredstvima pomoglo osiromašenom stanovništvu da prevlada nedaće koje su ih zatekle. Među njima su župnik u Trpnju, don Spaso Korunić i don Miko Kalafatović - Milić, koji su novčano pomagali stradalima. Za don Kostu Selaka i gđu Katu ud. Grbić - Muratović veliki župan konstatira da su njih dvoje “začudnom strpljivošću sve moguće poduzeli kako bi narodu pomogli, te su mnoge spasili od smrti.”²²³

²²⁰ Treba znati da preko Pelješca nije bilo ceste koja bi povezivala istočni i zapadni dio poluotoka (Ston - Orebić). Do Janjine na središtu poluotoka dolazilo se iz Stona parobrodom ili motornim jedrenjacima do Drača, a odatle cestom do Janjine. Do Janjine se moglo doći i morskim putem na južnom dijelu obale, do Trstenika i onda velikim usponom do Janjine. Uz to, angloamerički avioni već uvelike nadlijeću VŽD pa i Pelješac, koji u više navrata bombardiraju i mitraljiraju.

²²¹ FVŽD, kut. 20, t. br. 2446/1943, izvješće kapetana bojnog broda Nikole Crisomalija - VŽD od 3. prosinca 1943.

²²² FVŽD, kut. 20, t. br. 2512, izvješće Kotarske oblasti Dubrovnik - VŽD od 13. prosinca 1943. Iz fonda VŽD u Hrvatskom državnom arhivu, kut. 20, t. br. 2446/1943. nalazi se podatak da je u lukama na otoku Korčuli (Račištu i Veloj Luci) bilo oko 100 jedrenjaka i motornih jedrenjaka i parobrod “Kupari”.

²²³ FVŽD, kut. 20, inv. br. 21498, t. br. 2446/1943, izvješće VŽD - Ministarstvu unutarnjih poslova od 3. prosinca 1943.

VELIKA ŽUPA DUBRAVA FROM THE CAPITULATION OF ITALY TO THE END OF 1943

FRANKO MIROŠEVIĆ

Summary

When Italy capitulated in September 1943, much of the territory of Velika Župa Dubrava was already under the control of the German troops which disarmed and captured the Italian soldiers, and whose military leadership agreed to collaborate with the Chetnik commanders against the partisans.

In eastern Herzegovina and on the Pelješac Peninsula the partisan movement consolidated by organising strong military forces, their nucleus being the 10th Herzegovinian Brigade. Although heavily decimated in the battle of the Sutjeska, with the joining of new volunteers it expanded into a larger military unit, 29th Herzegovinian Division.

Between September and November 1943 these partisan forces liberated almost the whole territory of eastern Herzegovina from the Germans, Chetniks and Ustashas. However, in November the partisans were forced to withdraw from the Pelješac Peninsula to the island of Korčula before the advancing German troops, which in retaliation committed many atrocities on the civilians of Pelješac.